

Єжи Стефан СТАВІНСЬКИЙ

Шість перевтілень Яна Лишика

ПОВІСТЬ

З польської переклав Дмитро АНДРУХІВ

Вельмишановний пане професоре!

Маючи час,— а його тут у мене аж занадто для роздумів,— я хотів би пояснити Вам ті причини, через які опинився в такому скрутному становищі. Я наважуюся зробити це тільки тепер, коли вже трохи вляглася хвиля гіркоти. Обставини змушують мене взятися за перо; може, це й краще, бо в безпосередній розмові завжди виникають поспіх, імпровізація й непевність.

Отож я мав би описати тут усе своє життя, та оскільки мені вже виповнилося сорок, то, мабуть, вийшов би том, такий завгрубшки, як «Вогнем і мечем»¹, і Ви одіхнули б його, знизвавши плечима. Тому я спробую описати якомога стисліше тільки ті найістотніші, на мою думку, події, що призвели до відомого Вам інциденту й на певний час ізолювали мене від суспільства. Це буде нелегко, бо в голові рояться тисячі фактів і образів. Та я розраховую виключно на Вашу проникливість і здатність робити висновки. Певна річ, усе, що я тут напишу, буде найщиріша правда, навіть якби це мало принизити мене у Ваших очах.

На хвилинку повернуся до перших років свого життя. Я був уразливою й самолюбною дитиною. Мій батько, дамський кравець, непоганий майстер, але сурова, обмежена й скуча людина, мріяв про те, щоб я висунувся й зробив кар'єру. Скориставшись протекцією впливової клієнтки, дружини санаційного полковника, він улаштував мене в одну з державних варшавських гімназій.

Наука давалася мені нелегко, але я був стараний і часто до пізньої ночі сліпав над книжками; це приносило мені гарні оцінки й ревнощі товаришів. На жаль, я з самого початку був самотній, з гіркотою дивився на пустощі ровесників, заздрив їхній дружбі. Грати в волейбол або в два вогні мене кликали тільки тоді, коли не було більш нікого. Не пощастило здобути прихильності й підказуванням та шпаргалками; однокласники охоче користалися моєю допомогою, та їм було байдуже до того, як важко діставалися мені знання. Я не раз замислювався над причиною своєї самотності, і мене дедалі частіше мучила думка, що все це через моого батька. Переважна більшість моїх однокласників походили з родин інтелігентів, службовців, було й двоє синків санаційних чиновників. Тжінка був сином різника, і хоча вчився він погано, зате добре грав у футбол, що підносило його в очах класу.

Тож чи варто дивуватися, що блідий кравчук, який не вміє грати навіть у волейбол, і зубрило, навіть гірше — підліза, як мене називали (бо я завжди перший піднімав руку), всіх дратував і був постійним об'єктом глузувань? Мене прозвали «кравчиком», хоч прізвище мое Пищик. Клас так і вибухав реготом, коли хтось з учителів вимовляв: «Пиши, Пищик!»

Як бачите, я не дуже розкошував у школі й часто плакав на перервах, бо мені викручували пальці, боляче смикали за носа — аж сльози текли. В очах товаришів я бачив лише жорстокість і презирство. Я будь-що хотів пробити цей панцир ізоляції, бо далі так жити не міг.

Коли я дотяг до третього класу, мені здалось: нарешті я домігся того, чого прагнув; то було бойскаутство. Мабуть, Вам не треба пояснювати, який у ті часи панував культ мундира, а надто серед дітей, і я теж не хотів одставати від інших. Бойскаутські закони — товариськість, допомога слабшим, спільні ігри й екскурсії — це було саме те, чого мені досі бракувало. До того ж, у бойскаути записувались класні верховоди, на чию дружбу я досі не смів навіть сподіватися.

Після скандалу — батько мій був типовий скнара й не любив зайвих видатків — я пішов з матір'ю до бойскаутської крамниці на вулиці Траугутта купувати форму. То були незабутні хвилини. Я млів од радості, вперше виструнчivшись перед вожатим, поруч з товаришами, втягнувши живота й щосили

випнувши трохи ракітичні груди. Я знов, що мушу чимось відзначитись і справити на них враження, та, на жаль, не визначався ні силою, ні спритністю, а вони випереджали мене і в іграх, і в бойскаутських вправах. Єдине, чого я легко міг би навчитись, було кравецтво, але це дало б їм нову підставу для знущань. Здавалось, я лишуся самотній і серед бойскаутів. Та незабаром випала нагода, якої я так довго чекав.

— У кого з вас дома є друкарська машинка? — запитав якось наш вожатий, учень п'ятого класу.

Запала глуха мовчанка. Досі всі завжди вискачували один наперед одного, а цього разу тільки безпорадно переглядалися.

— У мене! — вигукнув я, мить повагавшись.

— У тебе? — здивувався вожатий.

— Він бреше! — шморгнувши носом, вигукнув Єльонек, один з моїх недругів, самовпевнений хлопчиксько, мастак вішати котів за хвоста. — Це ж кравчик. Звідки в нього може бути друкарська машинка?

— У нього є швацька, — зневажливо докинув Єзьоранський, який уславився своєю безцеремонністю.

— Ні, в мене є друкарська машинка! — вигукнув я, мало не плачуши. — І я вмію на ній друкувати!

— Чудово! — зрадів вожатий, якого не цікавили наші порахунки. — Будеш секретарем загону. Передруковуватимеш накази й інші папери.

Про більшу кар'єру годі було й мріяти. Я став секретарем загону, а накази відносив передруковувати до бюро на вулиці Холодній, витрачаючи на це всі гроші, які батько давав мені на дрібні потреби. Незабаром я опинився в скруті, бо вожатий захопивсь і почав вигадувати щораз нові документи й інструкції. Я не міг призначатися, що збрехав, і взявся за те, чим досі найдужче гидував: за чайові розносив батьковим клієнткам готові сукні й пальта.

Ось як багато важило для мене бойскаутство. Із згортом під пахвою я скрадався вулицями, розсираючись на всі боки, чи не йде хто з моїх товарищів, бо такої зустрічі я б, звісно, не пережив. Зате я мав право підписувати накази з лівого боку, поряд із прізвищем вожатого, оздоблюючи свій підпис безліччю закарлючок. Незабаром я нашив собі на рукав першу відзнаку — «друкар на машинці» — й відразу ж виріс не тільки у власних очах, а й в очах товарищів, бо всі накази висіли на дощці й мій підпис спроявляв на них велике враження. Одного разу до мене прийшов сам Єльонек і вийняв з кишені зім'ятій аркушік.

— Нікому анічичирк, Пищик! — застеріг він, шморгнувши носом. — Інакше смерть. Передрукуєш у п'яти примірниках.

Це був найвищий вияв довіри, допуск у коло втасмничених. На папірці була відозва організації «Чорна рука», яка загрожувала адресаторів четвертуванням. Певна річ, я не міг віднести це в бюро на Холодній; довелось ублагати постійну батькову клієнту, дружину адвоката. Замість чайових, я відклацав у них на машинці грізну відозву цілих п'ять разів, бо не вмів користуватися копіркою. Єльонек перебіг текст очима й незворушно взяв відозву, кинувши лаконічне: «Годиться», сховав у кишеню; в очах його вже не було зневаги. Відтак бойскаути остаточно прийняли мене в своє коло.

Так я, нарешті, знайшов те, до чого давно інстинктивно прагнув. Кожних зборів я чекав тепер з нетерпінням, перший біг на спортивний майданчик чи до кімнати нашого загону, ходів з усіма купувати шоколад «Англіас», бо всі ми колекціонували обортки з морськими прапорами. Тепер мене вже не смикали за носа, не викручували пальців і, неначе з рівним, розмовляли зі мною про свої найбільші таємниці. То були найкращі хвилини моого дитинства, пане професоре: ми йшли отак усі в бой скаутській формі, а я — в центрі, упевнений і гордий. Я був щасливий і, мабуть, любив усіх своїх товаришів, а найбільше зашмарканого Єльонека.

І раптом сталося непередбачене.

Щорічне бойскаутське свято припало на одну з травневих неділь. Це мав бути огляд нашої сили. Ми готувалися до нього довго і з запalom, годинами вчилися марширувати та поверматися на ходу. Після уроків сурмачі сурмили на всі лади, а барабанщики вибивали бравурні ритми.

— Йдеться про нашу честь, хлопці, — вроочисто заявив вожатий. — Парад

прийматиме другий начальник хоронгви¹. Робіть що хочете, але ви мусите бути найкращі. — Він обвів очима наші лави. Раптом погляд його зупинився на мені. — Не хотів би я бути на місці того, хто зіпсує рівняння, зіб'ється з кроку або прийде одягнений не так, як належить.

— Хай тільки хто спробує! — з притиском сказав Єльонек.

Я знов, що це стосується насамперед мене. Батьків підмайстер за пачку сигарет підкоротив мені штанці, і я цілими годинами оглядав себе в дзеркалі. На жаль, ноги мої були тонкі, як тички, й не зовсім рівні. Я завзято чистив бойскаутський хрест і лілійку². Кашкет хвацько заламував на вухо. Мати дивилася на мене з острожком, а батько зневажливо знизував плечима: мовляв, бойскаутство не допоможе тобі набути фаху.

Тієї пам'ятної неділі було похмуро й холодно, як це часто буває в першій половині травня. Ставлячи переді мною сніданок, мати глянула на термометр за вікном.

— Леле, тринацять градусів! — сплеснула вона руками й подивилася на мої голі ноги та коротенькі штанці. — Ти ж зовсім замерзнеш, хлопче! Не підеш на ці дурні розваги — і край!

— Ні, піду! — вигукнув я, скопився з-за столу і, грюкнувши дверима, вибіг.

Було близько восьмої години ранку. На шкільному подвір'ї нас довго інспектував вожатий.

— Добре, — сказав він. — Пам'ятайте: ми мусимо бути найкращі!

За годину, після походу вулицями міста, я вже стояв поруч Єльонека на великому майдані маршала Пілсудського, що весь зазеленів од нашої форми. Майоріли прaporці, кольорові краватки й хустки, поблизували сурми. Я ще ніколи не бачив стільки бойскаутів, і мене охопило почуття гордості, що нас так багато.

Щоб зігрітися, Єльонек ляскав хлопців гумкою по ногах. Я ж з нетерпінням чекав початку церемонії, геть задублій, та на майдані все ще стояла тиша. Так минуло, мабуть, з годину, і ноги мої зовсім посиніли, коли, нарешті, всі заворушилися: почали вирівнювати ряди, зазвучали фанфари, а начальник хоронгви, літній уже чоловік, але теж у коротких штанцях, зійшов на підвищення й вигукнув: «Будь напоготові, бойскауте!». Весь майдан відповів йому тисячами голосів: «Будь напоготові!». Від захоплення й ентузіазму по спині в мене пробіг дрож, але тієї ж миті я відчув, що хочу до вітру.

Не посміхайтесь, пане професоре: я пишу про це з цілковитою відповідальністю. Ще хвилин двадцять мені щастило без особливих зусиль стримувати позив, але я тримтів дедалі дужче, бо страшенно змерз. Та справжні тортури почалися тоді, коли за сигналом «Помолімось!» на східці польового вівтаря зійшов ксьондз у супроводі прислужників, теж у бойскаутській формі. Скинувши кашкета і тримаючи його в руці, як того вимагав статут, я нишком переступав з ноги на ногу; я молився не за щастя вітчизни, президента, маршала й бойскаутів, а за власний порятунок. На жаль, якби бог і справді існував, то не зміг би мені допомогти, бо відправа мала тривати півгодини. Мене муром оточували ряди бойскаутів; про те, щоб одійти вбік, не могло бути й мови. Змагаючись із самим собою, я, мабуть, дуже крутився, бо Єльонек боляче стусонув мене під ребра й кивнув на вівтар. Я вже не бачив ні вівтаря, ані ксьондза, бо очі мені застутили сліози. Знову заграла сурма: бойскаути вклякли на одне коліно й схилили голови. Я теж мусив уклякнути. Мені стало молосно, і я не втримався. Відчув приємну полегкість, але, підводяччись, із жахом помітив на холоші невелику пляму. Я мерцій затулив її кашкетом і обережно роззирнувся: ні Єльонек, ані вожатий нічого не помітили. А це ж був би кінець. На жаль, за хвилину все почалося знову.

Не знаю, як я дочекався кінця відправи: може, саме тут треба шукати початок моєго нинішнього атеїзму. Минула ціла вічність, поки, нарешті, ксьондз поблагословив нас, просурмили сурми, й на майдані залунали команди. Наш вожатий вийшов наперед. Він був суворий і вроочистий. Серце мое завмерло в грудях: разом з іншими я мусив надягти кашкета. Мене знову пронизав різкий

¹ Організаційна одиниця польських бойскаутів.

² Бойскаутський значок.

біль. Я запізнився повернувшись разом з усіма, і Єльонек боляче копнув мене в літку.

— Ти що, спиш, Пищик? — засичав він. — Хочеш усе зіпсувати? Я тобі цього не раджу!

Ніхто ще нічого не бачив. Ударили барабани, засурмили сурми, і загін розміреним кроком рушив за іншими. І тоді я здався вдруге. Всі довкола ступали гордо, мов під шнурок витримуючи відстань. Я опустив очі: жахлива пляма на світих штанцях розрослася до потворних розмірів. Усі марширували, піdnісши голови й дивлячись уперед; ніхто ще нічого не бачив. Але ж на тротуарах стояли люди — суцільна шпалера народу, вони мусили все побачити, бо я, мов на гріх, ішов на правому фланзі нашої четвірки, під самісінським тротуаром. На розі Вежбової нас нагородили гучними оплесками.

— Наші майбутні оборон... — сквильовано почав якийсь пан, але в ту ж мить змовк, помітивши мою пляму.

Я перехопив його погляд. Хтось засміявся.

— О, хлопчик зробив у штанці сюсі! — вигукнуло якесь дівча.

Я вже не дивився на людей, але втекти з шеренги не міг. Так і йшов, мов у гарячці, а гучний дріб барабанів вибивав мій крах. Він наблизявся з суворою неминучістю: перед могилою Невідомого солдата, біля піdnіжжя пам'ятника князеві Юзефу Понятовському стояв начальник хоронгви разом із своїм почетом.

— Струнко! Праворуч рівняйсь! — скомандував наш вожатий.

Усі повернули обличчя до начальника хоронгви. Той оддав честь і гордо глянув на шеренги. Бікфордів шнур доторяв, і я чекав вибуху, що знищить мене. Я добре бачив, як начальник глянув на мої штанці, як обличчя йому раптом скам'яніло, як скривились інші члени його почути, а один з них, мабуть, ад'ютант, піdbіг до нашого вожатого. Вожатий, що досі браво крокував на чолі загону, різко обернувся, а той кивнув на мене головою; всі почали на мене озиратися. Мені знову стало млосно. Вожатий був уже коло мене. В очах його палало бажання зацідити мені в пику.

— Геть! — зарепетував він. — Геть!

— Гівнюк! — буркнув Єльонек.

Я вискочив на тротуар. Краєчком ока побачив, що на моє місце став Єзъоранський. Залопотіли прaporці, і сурмачі знову засурмили.

Загін помарширував далі. Ошалілій од сорому й розпачу, я кинувся навтьо-ки, розпихаючи людей ліктями.

Так скінчилося моє бойскаутство, пане професоре. Я більше не повернувся й до тієї школи, хоч батько до крові сполосував мене ременем; я ще довго боявся виходити на вулицю, щоб не здібати когось із загону, а Єльонек навіть снівся мені ночами, і я прокидався з криком жаху. Тоді-то я вперше в житті й подумав, що мене переслідує якесь особливе невезіння, бо ж не міг я всю провину скласти тільки на свій міхур.

Щоб не стомлювати Вас, пане професоре, зайвими подробицями, я помину шкільні роки й спробую якнайшвидше перейти до другого етапу свого життя. У цілковитій самотині сяк-так дотяг я до іспиту на атестат зрілості й склав його без особливих труднощів, бо всі предмети вивчав однаково старанно. Із школою я попрощався без жалю, бо не залишив там друзів. Батько подарував мені годинника й порадив обрати собі професію. Щиро кажучи, в мене ні до чого не було особливого потягу; та коли після довгих дебатів вирішили — лікар або адвокат, я вибрав адвокатуру, бо не міг бачити крові. Таким чином, я записався на факультет права, купив собі білого університетського кашкета й почав регульно ходити на лекції.

Мушу зазначити, що природа обдарувала мене великим орлиним носом, і це робило мене трохи схожим на єрея. Звісно, це була чиста випадковість, бо ні батько, ні мати не мали в своїх жилах ні краплині єрейської крові. Батьків ніс був широкий, м'ясистий, як у більшості поляків, з невеликими ніздрями й бараболею на кінці, а в матері носа майже не було. Зрештою, батько був членом цеху кравців-християн і не зносив єреїв, надто дамських кравців. Його дуже дратував мій ніс, він часто хапав мене за нього, і я мало не плакав від болю. Може, саме тому він ніколи не був лагідний зі мною. Найкумедніше те,

що моя сестра, старша за мене на два роки, успадкувала від батька великий польський ніс і теж була незадоволена, бо він займав на її виду багато місця й стирчав, наче штучний, куплений у крамниці масок на Хмельній.

Досі я ні разу не задумувався над своїм носом. Він був у мене такий завжди і нітрохи не дратував мене. Та раптом я став через нього жертвою непорозуміння, яке допекло мені до живого. Коли одного дня я зайшов до аудиторії, шлях мені заступило кілька кремезних студентів.

— На лівий бік, жид! — вигукнув один з них, високий і вродливий, але зі шрамом на чолі.

— Я не жид,— відповів я і пішов далі.

— Він не жид! — іронічно засміявся високий студент і з розмаху зацішив мене в ніс.

Очі мені залишили слізози. Хтось боляче копнув мене в гомілку, хтось ухопив за вухо і мало не відірвав його. Потім мене так турнули на ліву половину аудиторії, що я вдарився головою об ріжок лави, і минула добра хвилина, поки трохи очуявся.

— Сідайте, колего,— сказав хтось і подав мені руку.

Заподіяні кривда боліла мене дужче, ніж побої; тремтячими руками я витер кров, дістав з кишені залікову книжку та метрику і, шкандибаючи, підійшов до високого студента.

— Нате! — вигукнув я. — Подивіться, кого ви б'єте!

Той глянув на мене, взяв документи, розгорнув метрику з римсько-католицької парафії св. Олександра і збентежено всміхнувся.

— Справді,— сказав він. — Вибачте, колего Пищик. Де рубають ліс, там тріски летять. Цю метрику ви повинні носити на грудях. Будь ласка, сідайте праворуч.

І на знак замирення подав мені руку. Я потис її з ображеним виглядом і сів. Кілька днів я ходив увесь у синцях. Ще добре, що мені нічого не зламали.

Відтоді я часто придивлявся до себе в дзеркало. На жаль, я справді був бридкий. Моя пика набула для мене першорядного значення, бо в моєму житті нарешті з'явилася дівчина.

Ще в школі я заздрив товаришам, які не тільки без будь-яких труднощів заводили з дівчатами знайомства, а й голосно хвалилися, що вже пройшли всі щаблі еротичного втаємницення. Для мене це було щось недосяжне — перехід до іншого життя, якого я страшенно боявся. Від думки, що я міг би торкатися тіла жінки, мені паморочилося в голові. Я мріяв тільки про побачення й прогулянки під руку, про поціулунки й освідчення в коханні на парковій лаві. Та дівчата, забачивши мене, або закопилювали губи, або просто не помічали мене. За справжнє побачення з дівчиною я ладен був віддати все на світі.

Мій батько не розумів потреб молодого хлопця: платив за мое навчання, давав щось і на кишеневкові витрати, але того ледве вистачало на трамвай. Я не навидів його хворобливу пристрасть ощадити кожний дрібняк, а що не міг більше обходитися без грошей, то почав шукати заробітку, бо вільного часу в мене вистачало. Про постійну роботу я не міг навіть мріяти: юрби прохачів з дипломами щоранку заповнювали коридори найрізноманітніших установ, прагнули влаштуватися бодай продавцями марок на пошті. За прикладом усіх убогих студентів я вирішив стати репетитором.

І тут мені стала в пригоді спілка студентської молоді, до якої я саме вступив. У ті часи кожен студент носив на вилозі якогось значка. Не буду приховувати — опозиційні організації наганяли на мене страх. Тоді я ще не міг передбачити дальнього ходу історії, але вже був свідком арешту студента-комуніста, це справило на мене глибоке враження і вельми збільшило мої страхи. Тим-то я записався до студентської спілки, що перебувала під безпосереднім керівництвом Табору національної консолідації. Членство в ній, крім значка, не давало якихось особливих переваг, хіба що іноді приходили люди — найняти для своїх дітей репетитора з-поміж лояльних студентів. Настала й моя черга: наш голова дав мені адресу на Жолібожі.

— Один нуль на вашу користь,— сказав він. — Наступного разу мусите зробити щось і для нас.

Потім я не раз згадував ці слова. Мешкання, куди я зайшов, здавалося

цілком пристойним. Щоправда, двері відчинила стара, худа злюща покоївка, але господина дому, яка прийняла мене в невеличкому салоні, виявилася приемною блондинкою, випещеною, як кінозірка. Від неї сильно пахло парфумами. З крою її сукні я зрозумів, що вона обшиватися не в мого батька, й полегшено зітхнув.

— Дуже рада,— мовила пані, розтягши в усмішці свої гарні повні губи й пильно придивляючись до мене.

Я відчув, що червонію, бо не міг похвалитися зовнішністю: блідий, худий носатий юнак у поношеному батьковому костюмі. Але, на свій подив, іспит я склав успішно.

— Мені вистачить рекомендації вашої спілки,— сказала вона. — Можете відразу ж починати. Йолю, прийшов твій новий репетитор!

До кімнати ввійшла дівчина років шістнадцяти, з жвавими очима, дуже гарна й чепурна, як, між іншим, і мати. Вона подала руку й окинула мене швидким, допитливим поглядом. Мені здалося, що на її обличчі майнула тінь невдоволення. Господиня пішла до суміжної кімнати, не зачинивши за собою дверей. Йоля принесла книжки й сіла поруч мене.

— Я нічого не знаю,— сказала вона, усміхнувшись.

— На те я й прийшов, щоб вас навчити.

— Ви мешкаєте в студентському гуртожитку? — тихо спітала вона, зиркаючи на прочинені двері.

— Ні,— відповів я.

— Жаль,— зітхнула Йоля. — Мені б так хотілося піти коли-небудь до студентського гуртожитку!

— Вам туди краще не ходити! — відповів я злякано.

— Чому? Одна моя подруга вже там була.

Йоля безневинно дивилася на мене. В сусідній кімнаті рипнув стілець. Я швидко розгорнув книжку. Йоля справді знала небагато і, що найгірше, не вміла зосереджуватися. Щоразу, підводячи очі, я зустрічався з її уважним, кокетливим і трохи наче глупливим поглядом. Це мене бентежило, бо я ще ніколи не сидів так близько біля гарної дівчини. Ні, я не помилявся: вона дивилася на мене, як на чоловіка! Я, певно, не здавався їй таким бридким. Я невимовно зрадів, аж формули затанцювали мені перед очима. З великими труднощами я вів далі урок, знаючи, що в суміжній кімнаті насторожилася Йолина мати. Нараз Йоля присунулася ближче, буцімто, щоб стежити, як я пишу, і волосся її торкнулося моєї щоки. Я весь затремтів.

Після уроку Йолина мати запросила мене на вечерю. Прийшов батько, здоровенний майор генерального штабу. Він міцно потис мені руку й грізно глянув з-під кошлатих брів.

— Яке ваше враження від цієї дівчини? — запитав він мене.

— Чудове, пане майор,— швидко відказав я. — Панна Йоля дуже інтелігентна.

Майор трохи здивовано глянув на мене, а Йоля скромно опустила очі.

— Ви повинні добре взятися за неї,— сказала майорша.

Я відповів не зразу, бо Йолина нога торкнулася під столом моєї літки.

— З великою приемністю, пані,— промимрив я й трохи не похlinувся часем.

Мене бентежив грізний погляд майора, і я швидко забрав ногу.

Відтоді я летів до цього дому мов на крилах. Двері салону ніколи не зачинялися, майорша сиділа в суміжній кімнаті, а Йоля весь час мені заважала беззастаннimi запитаннями. Я тремтів із страху, що першої-ліпшої хвилини зайде мати й прожене мене. Але мені подобалася ця небезпечна гра, й тільки моя природжена несміливість не дозволила відразу перейти в наступ. Та незабаром я все-таки зважився: коли майоршу на хвильку гукнула покоївка Юльця і Йоля присунулася до мене, я нерішуче обняв її. Вона не пручалась.

— Може, десь побачимося? — промимрив я.

— Ну що ви! — зітхнула Йоля. — Я навіть за поріг не можу вийти сама. Мати пильнує мене, як той поліцейський!

— Чому?

— Певно, боїться, щоб я чого не накоїла,— відповіла вона, і в очах її блиснули вогники. — Мабуть, по собі знає.

- А після школи?
- По мене приходить Юльця.
- А ви не можете від неї втекти?
- Юльця паскуда,— відказала вона. — Все доповідає матері. Хіба що послати її до костьолу... але в такий час там ніколи не правиться.

В мене, певно, справді був дуже засмучений вигляд, бо вона швидко додала:

- Поки що не накладай на себе рук. Може, колись і побачимося ввечері. Юльця піде до вечірні, а ти прийдеш до мене.

Я вдячно глянув на неї, бо вперше почув од дівчини «ти». Чи кохав я її? Мабуть, це було тільки захоплення. Ale ця дівчина зробила мені велику послугу: я почав вірити в свої сили. Ми змовкли, бо до суміжної кімнати повернулася майорша. Після уроку я пішов з нею попрощатися. Вона стояла перед дзеркалом, у модному пальті й капелюшку, запашна й гарна.

- Вже скінчили? — здивувалася вона, наче й не підслуховувала під дверима. — Я теж іду.

Коли ми вийшли до передпокою, в дверях скреготнув ключ, і на порозі став майор.

- Добрий вечір,— сухо привітався він і запитливо глянув на дружину: — Куди це ти зібралася в такий час?

— Збігаю до кравчихи,— швидко відповіла вона. — Повернуся через п'ятнадцять хвилин.

Майор зняв пояс із кобурою. Бліснула сталь пістолета. Майор поволі витяг його, уважно оглянув і стер з руків'я кілька дощових крапель.

— На добранич,— сказав я квапливо.

— Хвилинку! — вигукнула майорша. — Ви мене проведете. Мій чоловік страх не любить, коли я сама йду кудись увечері.

— Чекаю тебе через п'ятнадцять хвилин,— сказав майор із притиском.

Я швиденько вийшов на вулицю вслід за майоршею.

— Я хотіла поговорити з вами про Йолю,— сказала вона по хвилині. — Це передчасно розвинена й трохи неврівноважена дівчина.

— Трохи,— погодився я.

— Ій дуже важко на чомусь зосередитись,— провадила далі майорша. — Але я б хотіла, щоб вона склала бодай іспит на атестат зрілості.

— Постараюся, пані,— відповів я невпевнено.

Вона взяла мене під руку, бо ми вийшли на проїжджу частину вулиці. Я почував себе трохи ніяково від того, що мене тримає під руку така дама.

— Зачекайте на мене хвилинку,— сказала вона й побігла до крамниці автомобільних запчастин. Крізь вітрину я бачив, як вона розмовляє по телефону. Рухи її були зgrabні, мов у кіноактриси, і ніхто не сказав би, що в неї вже доросла дочка.

— Проведіть мене додому,— сказала вона і знову взяла мене під руку. — Я знаю — Йоля закохалася у вас. Ви повинні скористатися цим і належно вплинути на неї.

— Я зроблю все що зможу,— щиро запевнив я майоршу.

— Знаєте, в Йолі вже було кілька репетиторів. Ale я змушенна була всім їм відмовити, бо вони просто деморалізували її. Вона така гарна й така наївна...

Я кахикнув. Ми зупинилися перед хвірткою.

— Вас, певне, здивувало, що я виходила дзвонити до крамниці, хоч у нас дома є телефон? Ви зрозумієте це, коли краще пізнаєте життя. В кожному разі, нікому про це не кажіть. Нікому!

Я згадав майорів пістолет і здригнувся. На щастя, наступного дня ми більше не говорили про це. Хоч майорша і довірила мені свою дочку, але й далі чергувала в суміжній кімнаті. Я навчився володіти голосом, обіймаючи стрункий стан Йолі. Ale незабаром це почало мене дратувати: я не міг навіть обняти її обома руками. Стілець і так іноді рипів надто лунко. Я часом з гіркотою думав про те, що досі мріяв про інше кохання. Bo хіба можна з такою, як Йоля, гуляти парком, шепотіти їй про кохання і ніжно пригортати?.. Я був для неї лиш чéрковим репетитором, одним з молодих чоловіків у її житті. Якби не я, вона б кокетувала з листоношою або інкасатором із контори газу. Та досить було їй глянути на мене своїми близкучими, прегарними очима, як у мені знову підіймалася хвиля

любові й жадання. Та чи міг я вирвати Йолю з цієї фортеці, котру стерегли мати в суміжній кімнаті і майор, озброєний пістолетом?

І раптом зблиснув вогник надії. Одного дня після уроків майорша запросила мене до своєї кімнати. Там було все рожеве й пахло міцними парфумами. Я вперше побачив будуар елегантної дами і відчув себe трохи ніяково.

— Хочете кави? — запитала вона, сідаючи в крісло й закладаючи ногу за ногу. Вони були в неї дуже гарні.

— Дякую. Я не п'ю кави, — відповів я.

— А спиртного?

— I спиртного. — I знову позирнув на її ноги.

— Ви взірець людських чеснот, — усміхнулася майорша. — На такого, як ви, можна покластися. — I вона дісталася з сумочки гроші.

— Ви чесно заробили їх. Йоля вперше одержала з математики четвірку.

Я нишком усміхнувся. Дома я зробив Йолі чудову шпаргалку, якою вона під час контрольної вміло скористалася.

— Скажіть, ви б не хотіли піти цієї суботи в кіно? — запитала по хвилині майорша.

Вона дивилася мені в вічі й усміхалася.

— В кіно? — промимрив я. — З ким?

— Буцімто зі мною, а насправді сам.

Я здивовано глянув на неї.

— Мені важко вам це пояснити... — зітхнула вона. — Але, думаю, ви достатньо здогадливий і самі зрозумієте... Коли скінчиться ваш урок з Йолею, ми підемо з вами буцімто в кіно, але насправді підете ви самі, подивитесь фільми, потім ми зустрінемось під кінотеатром, ви розповісте дорогою зміст і проведете мене додому. Всі повинні думати, що ці три години ми просиділи разом у кіно.

— Три години? — пробелькотів я.

— Ато ж. Ви підете на два фільми підряд.

Я відповів не зразу. Щиро кажучи, сподівавсь іншого. Перед очима мені знову промайнув майорів пістолет.

— Пан майор буде вдома? — запитав я.

— Мій чоловік тепер до пізньої ночі сидить у генеральному штабі, — відказала майорша. — Але вдома будуть Йоля і Юльця. Чоловік і так завжди знає, коли, з ким і куди я йду.

— А він не гніватиметься, що ви пішли зі мною в кіно? — запитав я.

Вона подивилася на мене й голосно зареготала.

— Ну знаєте!.. Щось таке йому ніколи й на думку не спало б! А втім, я не раз ходила в кіно з Йолиними репетиторами...

Вона дивилася на мене й досі сміялась. Я відчув у її сміху образливі нотки і раптом зненавидів цю жінку.

— Гаразд, — відповів я. — Я дуже люблю ходити в кіно.

— Дякую. Тільки, прошу вас, не підвідіть. Для мене це дуже важливо.

— Постараюся бути не гіршим за своїх попередників, — відповів я з гіркою іронією, переконавшись, що в цьому домі роль репетитора вельми делікатна.

Наступного дня, в четвер, урок з Йолею відбувся зразу ж по обіді. Майорша була якась неуважна, щохвилини виходила з кімнати, потім довго розмовляла з приятелькою по телефону, і я міг без перешкод поговорити з Йолею.

— У суботу ми йдемо з твоєю мамою в кіно, — сказав я. — Ти лишаєшся вдома?

— Я завжди лишалася вдома, — відповіла вона.

— А батько?

— Він готове війну з Литвою.

— Я повернуся до тебе через півгодини, — сказав я. — Юльцю пошли до вечірні.

— Як? А кіно?

— Хай це тебе не обходить, — відповів я гордо. — Про всякий випадок забуду тут логарифмічну лінійку.

Йоля пильно подивилася на мене.

— Я здогадувалася про це, — сказала вона через хвилину. — Вибираючи для

мене найбридкіших репетиторів, мати думає й про себе. Та ти не журися. Незважаючи ні на що, ти мені подобаєшся. — І раптом поціувала мене в уста.

Серце мое міцно забилося, бо я вперше в житті відчув дотик дівочих губів. Солодка була ця Йолина помста матері. Того вечора я просидів у кінотеатрі «Рокси» на двох картинах підряд, а потім не спав до півночі. Ця субота повинна була стати в моєму житті Рубіконом, переходом до дорослого життя й кінцем моїх постійних невдач.

У п'ятницю на майдані Пілсудського мала відбутися маніфестація. Як ви, напевне, здогадалися, пане професоре, то були березневі дні 1938 року, коли Польща послала Литві ультиматум, вимагаючи встановлення дипломатичних стосунків. До мене прийшов голова нашої студентської спілки.

— Це ваш громадянський обов'язок, колего Пищик, — сказав він. — Ви теж повинні взяти участь у маніфестації.

Я не міг відмовитись, бо саме йому я завдячував своїм репетиторством і Йолею. Голова розгорнув велику активність, прагнучи зробити політичну кар'єру. Мене все це мало цікавило; минулого разу я натер собі руки, несучи транспарант з написом, який вимагав для Польщі колоній. Транспарант був важкий, через вітер його було важко нести, і мене безжалісно кидало з боку на бік.

Отож надвечір я разом з невеликою групою товаришів опинився на майдані Пілсудського. Саме вже це місце повинно було насторожити мене. Цього разу тут зібралося чимало службовців — переважно в котелках, з вусиками за тодішньою модою і в чорних осінніх пальтах. Багатьох промов я не пам'ятаю, бо думав про Йолю та про завтрашній день і, цілком зрозуміло, тримався якнайдалі від транспаранта з написом «Студентська молодь чекає команди!»

За годину ми вирушили на Krakівське передмістя, щоб під балконом Генерального інспекторату збройних сил продемонструвати свою вірність маршалові Ридз-Сміглюму. Вже спночіло. Попереду колони йшов оркестр зі смолоскипами, далі службовці й нарешті ми, віддана урядові студентська молодь. Нас було набагато менше, ніж колись бойскаутів; зрідка лунали гасла, викрикувані незлагодженим хором. Треба взагалі сказати, що гасла на підтримку уряду завжди лунали млявіше, ніж опозиційні. Службовці зовсім не виявляли ентузіазму, хоча сподівалися нових посад.

З вигуками «Хай живе маршал Ридз-Смігли!», «Хай живе Табір національної консолідації!», «На Каунас!» або «Хай живе великороджавна Польща!» і «Польща від моря до моря» ми поминули університет і дійшли до пам'ятника Коперникові. Тримаючись якнайдалі від транспаранта, я йшов у самому хвості колони. Раптом до нас приєдналися студенти з різних учбових закладів. Незабаром я побачив, що йду вже не в хвості, а майже в середині колони. Зненацька ніби хто вдихнув нове життя в охлялий і слабий організм; гасла, що їх викрикували попереду, з ентузіазмом підхоплювали в хвості.

Я ніколи не думав, що наша організація має так багато прихильників у різних учбових закладах, і відчув щось схоже на гордість. Мене поступово захоплював настрій галасливої юрби. Я не бачив нічого поганого в тому, щоб продемонструвати криком радість життя, яка розпирала мої груди. Мені було байдужісінько до Каунаса, але спробуйте, пане професоре, не піддатись ентузіазмові, коли вас оточують люди з близкучими від захвату очима й розшарілими щоками, коли ці люди ритмічно й голосно викрикують гасла. Я навіть не помітив, як теж почав кричати. Зрештою, це була моя плата за право пліч-о-пліч марширувати з цими людьми.

І раптом, зовсім несподівано, хтось позаду вереснув: «Жди — геть на Мадагаскар!». Гасло це підхопили кілька десятків горлянок. Отже, виявилося, студенти з нової колони зовсім не належать до нашої спілки. Ми й далі йшли Новим Святом, але тепер наша колона мовби переламалася навпіл, саме в тому місці, де йшов я; попереду й далі лунали гасла на підтримку уряду, а позаду міцні горлянки щосили репетували: «Геть жидівську комуну!», «Польща — для поляків!», «Геть Volksfront!»¹ і нарешті — «Бий жидів!»

Я розгубився й не знов, що кричати; ентузіазм ураз пропав. Так я поминув

¹ Народний фронт (нім.).

Єрусалимські алеї, де поліція перепинила вуличний рух, щоб пропустити нас. Раптом хтось із студентів підбіг до ліхтарного стовпа, скопив червону урну для сміття й пошпурив нею у вітрину з написом «Парадиз». Це був єврейський ресторан. Оркестр попереду заграв марш, та це не заглушило ні вигуків, ані брязкуту розбитого скла. Ми вступили на майдан Трьох Хрестів, де було повно єврейських крамниць. І тоді розбурхалася справжня буря. Вже зовсім не було чути вигуків на підтримку уряду, бо звідусіль летіло каміння та урни, а на тротуарах і бруківці скаженіли групи погромників. Я подумав, що мене можуть мимохіть покалічити або побити й що я не маю права далі наражатися на небезпеку, бо завтра мене чекає Йоля, і я не зможу туди більше й поткнутись, якщо підведе її матір.

Я вирішивскористатися замішанням і щезнути, сподіваючись, що голова спілки не помітить моєї відсутності. Тепер вітрини в крамницях лускали одна за одною. Поминаючи погромників, я зйшов на бруківку й швидко звернув у бік вулиці Мокотовської. Та ба! Звідти раптом вигульнула кінна поліція. Я з жахом позадкував і хотів утекти на вулицю Гожу, та поліція виявилася спритнішою. На мені був білий університетський кашкет, який виднів здалеку, і, крім того, я лишився на майдані сам, бо тих, хто бив вітрини, наче вітром здуло. Я почув за собою цокіт копит, і удари один за одним посипалися мені на голову й плечі. Я знепритомнів. До тями прийшов на пункті швидкої допомоги, де мені перев'язували голову. Все тіло боліло навіть при найменшому русі.

— Якщо слабка макітра, то нема чого лізти в політику,— сказав мені на прошання лікар.

Мене візвезли додому; два тижні я провалявся в ліжку, кусаючи собі пальці з розpacу й зlosti. Із своїми старими я взагалі не розмовляв, хоч батько й не докоряв мені за участь у погромі. Коли голова моя трохи загоїлася, я вибіг з дому і, плекаючи в серці останню надію, подзвонив майорші.

— А, це ви,— сказала вона крижаним тоном. — На жаль, Йоля вже має нового репетитора. Дуже мілий хлопець і з гарної родини. На нього можна покластися. Ви самі в цьому винні.

— Ні, я не винен! Я мусив піти туди! — вигукнув я в розpacі. — А поліція побила мене помилково!

— Невже ви гадаєте, що я можу довірити свою дочку тому, кого б'є поліція? — з іронією запитала майорша й повісила трубку.

Зломлений, я поплентав додому. І знову з гіркотою подумав про те, що мене переслідує лиха доля. Я гадаю, пане професоре, Ви погодитесь зі мною, що коли протягом місяця Вас поб'ють спершу як єврея, а потім як оенерівця¹, і — ще страшніше — Ви втратите через це першу в своєму житті дівчину, то це вже, мабуть, трохи забагато?

Але цей побій та гірке розчарування спричинилися й до інших наслідків. І тут я переходжу до третього етапу свого життя. Ще лежачи в ліжку, я вирішив — мушу щось із собою робити, бо думка про юридичну кар'єру, по суті, була мені така сама гідка, як і перспектива вивчитися на лікаря. Я прагнув якнайскорше стати незалежним. Мої стосунки з батьком обмежувалися, власне кажучи, принизливими грошовими рахунками. Думка про те, що, навчаючись в університеті, мені довелося б іще кілька років брати від нього гроши, над якими він аж трусився, та ще й до всього вислуховувати безглазді докори, викликала в мене огиду. Хоч мені й жаль було матері, бо вона, мов той супутник, крутилася довкола чоловіка, я вирішив якомога швидше піти з дому й не відчиняти більше дверей з мідною таблицю: «А. Пищик, дамський кравець».

Ви, пане професоре, певне, думаєте, що я виродок, інакше б не соромився рідного батька і його чесного ремесла. Але я вирішив розповісти тут ширу правду й тому, може, видамся Вам гіршим за тих, хто соромливо її замовчує. Багато молодих людей, що були в моєму становищі, намагалися швидко пристосуватись до нових умов і якщо й підтримували зв'язки із своїми батьками, то потай. Зрештою, батько міг не робити з мене інтелігента, а взяти після початкової школи до себе в майстерню учнем. Щоправда, я все одно б звідти втік, бо

¹ Член фашистської організації «Національно-радикальний табір».

саме вже клацання кравецьких ножиць викликало в мене дрож, а запобігання перед впливовими клієнтками принижувало.

Але по суті. Покинути університет я остаточно вирішив після однієї зустрічі на вулиці Маршалковській. Було це пізньою осені 1938 року. Я стояв біля кінотеатру «Імперіал» (нині «Полонія»), чекаючи початку сеансу, коли біля вітрини з фотографіями раптом зупинився якийсь підхорунжий¹. На ньому був гарний мундир з блискучими гудзиками й срібними смужками на рукавах. Мов дзеркало, сяяли чоботи з нікельованими острогами. На поясі висіла шабля з двома срібними китицями, на темно-зелених погонах виблискували нашивки та емблеми школи підхорунжих. Конфедератку з окутим козирком він хващко збирав набакир. Я завжди з захдристю дивився на бравих підхорунжих у всьому близьку військової краси, оточених не тільки найвродливішими дівчатами, а й загальною любов'ю. Та цей, що стояв перед кінотеатром «Імперіал», особливо видавався гідним захоплення у сяйві призахідного сонця, яке вигравало на його острогах, шаблі й козирку; він був символом краси, сили й тієї мужності, якої мені так бракувало. Я довго придивлявся до нього, не бачачи його обличчя, затіненого козирком, і тільки коли він оглянув усі фотографії й раптом обернувся, наші погляди зустрілися. Я не міг повірити власним очам.

— Видра! — приголомшено вигукнув я.

Підхорунжий гордовито посміхнувся.

— Привіт, Пищик, — сказав він, недбало віддав честь і так міцно потис мені руку, що вона аж посиніла.

Я вражено дивився на нього. Видерко був посміховиськом усього нашого класу, тупаком, яких я мало бачив у своєму житті, і на додаток до всього ще й маминим мазунчиком — вона часто приносила йому до школи светрик чи кашне. Радіючи, що товариші знущаються з когось іншого, а не з мене, я сам часто допомагав лупцювати Видерка. Дурний як пень, він не мав ні крихти самолюбства, бо вважав ці знущання нормальнюю річчю, так само, як і двійки з предметів, що вимагали бодай трохи тямуності. Іспит на атестат зрілості він склав на трійку з мінусом. Відразу ж після цього я втратив його з очей, тепер же він стояв переді мною, стрункий, в елегантному мундирі, гарний, хоч і трохи одутливий, цокав острогами й зверхнью дивився на мене.

— Де ти, Видра? — пробелькотів я.

— Як то де? — співчутливо усміхнувся він. — Ти що, не бачиш? У Володзі-межі, в артилерійському училищі. А ти де? В університеті?

Останні двоє слів Видра вимовив таким тоном, що мені стало соромно. Я опустив очі й подивився на його остроги.

— Важко потрапити в училище? — запитав я.

— Важко, — відповів він. — Кожен хотів би туди. — І нетерпляче озирнувся. Я знов, що зараз він піде геть. Я був для нього ніхто.

— Слухай... скажи мені, де ще носять остроги? — несміливо запитав я.

— У кавалерії, в службі зв'язку, — завчено проказав він. — Ну, бувай, Пищик.

Видра знову потис мені руку й пішов повільною ходою, ледве похитуючись. Тихо цокали остроги. Йому віддали честь двоє солдатів. Він відповів їм трохи недбало, приклавши до козирка два пальці. Боже, і це колишній Видра, отої нездара!

Тієї ночі я все остаточно вирішив. Тільки у військовому училищі та в духовній семінарії я міг стати незалежним. І там, і там годували й зодягали з ніг до голови, але в одязі була величезна різниця; за такий мундир, як на Видрі, я ладен був продатися самому дияволові. Я хотів бути схожим на цього свого тупого шкільнego товариша. Свій план я вирішив здійснити потай від батька — показати йому вже виклик до училища.

Певна річ, я одразу ж перестав учитися й не дуже сумував, коли провалився на заліку з цивільного права. Для здійснення свого задуму я мав багато часу: до училищ приймали у вересні, а тепер був ще тільки листопад. Я розвідав геть усе про училища підхорунжих і викреслив зі своїх списків усі, що були надто далеко, бо саме тут, у Варшаві, хотів утішатися чарами свого мундира. В столиці

¹ Курсант військового училища.

виявилось тільки училище санітарів чи військових лікарів, у Модліні — бронетанкове й саперне училища, в Зегжі — училище зв'язку. З них усіх лише зв'язківці носили остроги. Я поїхав до Зегжа потягом і ще на вокзалі побачив підхорунжих у гарних мундирах. Один з них мав навіть такого великого носа, як я, і настовбурчені вуха, але кашкет усе покривав, і нікому навіть на думку не спадало щось погане. У всіх був такий самий гордий вигляд, як і в Видерка, вони ледь похитувалися й дзенъкали острогами.

У міру того як наблизався день вступу, я дедалі дужче непокоївся. Бажаючих завжди було в кілька разів більше, ніж місць. Я побоювався, чи не стане мені на заваді моє походження, бо в офіцери, мабуть, брали хлопців з добрих родин. Видерко, попри все, походив із зубожілих поміщиків. «Капрал-підхорунжий Пищик»... «Підпоручник Пищик» не дуже звучало, а втім... Я не міг ризикувати і, щоб дома ні про що не здогадалися, сам записував до залікової книжки оцінки за іспити, підробляв підписи викладачів, а гроші за навчання просто тринькав. Так я міг дотягти до кінця навчального року, але мусив бути певен, що мене приймуть.

Я добре знав, хто міг мені допомогти. Йолин батько, майор генерального штабу. Але про відвідини цього дому нічого було й гадати. Та якщо Йоля розповіла йому про мамині «кіносеанси», а дівчина могла це зробити з помсти, то він мав би бути мені вдячний, що я не прийшов тієї суботи. Подумавши, я вирішив інсценувати випадкову зустріч.

Була весняна пообідня пора. Я купив собі морозива і став на розі асфальтової вулички, де мешкали переважно офіцери. В цю пору майор завжди повертається додому, якщо в штабі не було термінового засідання. Затурканий власними клопотами, я навіть гадки не мав, що стосунки з Німеччиною в нас такі погані. Я чекав дуже довго, з'їв іще одну порцію морозива, напився квасу, заплював увесь тротуар соняшниковим лушпинням, а майора й досі не було. Натомість близько шостої з іхнього будинку вийшла пані майорша, як завжди, елегантна й гарна, а з нею рудий студент у кашкеті політехнічного інституту, потворно бридкий і такий низенький, що ледь сягав їй плеча. Я сковався за будкою. Зразу ж після них вийшла Юльця з молитовником у руках. Я знав, що Йоля тепер сама вдома. Кілька хвилин я вагався, та, на жаль, поки надумавсь, повернувшись рудий. Я вже думав, чи не розквасити йому носа, але він вискочив од Йолі так швидко, що я його не зайняв.

Майор з'явився тільки коло десятої, через півгодини після того, як повернулись майорша з рудим студентом. Я помітив його в світлі ліхтаря й неквапливо рушив назустріч. Майор ішов швидко, дивлячись під ноги.

— Добрий вечір, пане майоре! — голосно привітався я і підняв кашкета.

Майор здригнувся, неуважно глянув на мене й віддав честь.

— Я дуже радий, що зустрів вас, — сказав я і заступив йому дорогу. — Маю до вас прохання.

Майор зупинився й окинув мене пильним поглядом.

— А, це ви, — мовив він неохоче. — Хочете знову репетитором?

— Ні, пане майоре. Хочу вступити до училища зв'язку в Зегжі, — випалив я. — Хочу стати кадровим офіцером.

— Але ж ви вчитесь, — сказав він. — Здається, на медичному?

— На юридичному. Та то прикра помилка. Я мрію про армію. Я завжди мріяв про армію. Хочу саме в училище зв'язку, бо мене завжди вабили телефони... Я вже подав заяву, але там стільки бажаючих...

Майор дивився на мене з неприхованою антипатією. Я був єдиною перешкодою, яка відділяла його від дому. Та відступити я не міг.

— Як ваше прізвище? — запитав майор, виймаючи блокнот. — Бо я вже забув.

— Ян Пищик, — відповів я і почервонів.

Майор записав при світлі ліхтаря. Я на мить завагався, чи не розповісти йому все про його домашні справи, але відразу ж прогнав цю думку, бо, розлютившись, він міг забути про мене.

— Постараюся вам допомогти, — мовив майор. — А втім, не знаю, чи буде в цьому потреба. Мабуть, незабаром усіх призвуть до війська. Чекайте виклику. — І пішов.

Я повернувся додому задоволений, але з легким почуттям неспокою. Майорів натяк мені не сподобався: в разі загальної мобілізації, підхорунжих стало б, мов тих собак, а іхні мундири втратили б вартість, як гроші після війни. Мене охопила нетерплячка, і я щодня, мов гарну дівчину, виглядав листоношу.

Майор дотримав слова. Десь у травні надійшов виклик на медичну комісію. Весь цей час я добре їв, займався гімнастикою.

Голий і тремтячий, став я перед лікарями. Вони досить критично придивлялися до мене й довго вислухували серце, легені.

— Наче все гаразд,— сказав один. — Але щось він мені не подобається.

— Здохляк,— знияв плечима другий. — Хіба це груди...

— Записаний у зв'язок,— дбав третій, що схилився над паперами.

— Ну й залиш його там! Категорія «А». Мундир усе закриє,— сказав перший.

Я теж був такої думки і вийшов з комісії, пишаючись категорією «А», впевнений у чудодійній силі мундира. Якби мій батько був бодай чоловічий або військовий кравець! Тепер я вже зовсім не міг дивитись, як він упадає коло своїх опасистих замовниць. Незабаром я одержав наказ з'явитися в училище тридцятого вересня 1939 року, проте мені забракло відваги показати це батькові, і я мовчки слухав, як він лає німців і євреїв. Батько чіплявся до матері, мовляв, вона дурна, й до сестри, що досі не може вийти заміж і сидить на його шиї. Я радів, що за кілька місяців буду вже далекий від усього цього.

Вам здається, що Ви відгадали дальший хід подій, еге ж, пане професоре? Що першого вересня вибухнула війна й розбилася мої мрії про гарний мундир і дзенькіт острог? Я з вами згоден: те, що саме війна не дозволила мені стати офіцером, справді було лихим жартом. Але ж війна зруйнувала плани і мрії багатьох поляків. Мені ж доля готовала щось особливе.

Першого вересня я прокинувся пізно, радіо передавало звернення президента до народу.

— Боже милий! — сплеснула руками мати. — А в нас усього п'ять кілограмів цукру! Я ще позавчора казала купити цілий мішок!

— Мішок, мішок! — буркнув батько. — Невже ти думаєш, що ця війна триватиме сотню років? На дідька нам цілий мішок цукру?

Цю коротку розмову мати згадувала потім протягом усієї війни. Я вибіг з дому, і тієї ж миті завили сирени. Вибухали перші бомби. Трамваї зупинялися, і люди ховались у підворіттях. Бомби падали десь далеко, і все це у сяйві сонця було не таке-то й страшне. Вулицями браво крокували військові з протигазами при боці. Я зразу ж помітив двох підхорунжих у новісінській польовій формі, з жовтими кобурами й планшетами. Дзвінко цокали остроги. Підхорунжі ходили карбованим кроком, захисники і майбутні герої, а вслід їм із симпатією й надією дивилися цивільні. Я вскочив у трамвай, що йшов на Прагу¹, і незабаром був уже біля повітової комендатури. Вузькі двері штурмували натовп чоловіків різного віку. Минуло, мабуть, з годину, поки настала моя черга, хоч я раз по раз повторював: «Я маю повістку, панове», — і показував свої документи. Спітній підпоручник глянув на мій виклик.

— У вас на тридцяте вересня,— сказав він. — А сьогодні тільки перше. Маєте ще місяць часу.

— Але ж іде війна!

— А без вас що, не можна воювати? — Він окинув мене іронічним поглядом. — З'явитесь до Зегжа тридцятого вересня.

Я вийшов. З тієї хвилини мене невідступно переслідувала думка, що ось тут, поруч, діється щось дуже важливе, в чому я конче повинен узяти участь. Перші дні становище у Варшаві здавалося не таким-то й трагічним, трамваї зупинялися, тільки-но завиє сирена, бомбові вири засипали зразу, вулицями марширували підхорунжі, а з фортів над Віслою в небо били зенітки. Я часто ходив туди, щоб заспокоїти свої нерви, і дивився на артилеристів, які вправно заряджали гармати. Та незабаром бомби почали сипатись на центр міста, в зведенні з'явилася назва «Ченстохов», з міністерств квапливо виїжджали машини з документами, а на вокзалах люди штурмували поїзди, що йшли на схід. «Світло!» — кричали

¹ Район Варшави.

істерично звідусіль, коли хтось закурював увечері на вулиці. Цей настрій відродився ж передавався й мені, і я з відчаем зиркав на свою повістку. Шостого чи сьомого вересня я не зміг більше всидіти вдома й знову побіг до комендатури. Червоний будинок був замкнений. Поряд зупинилося двоє чоловіків у понощених костюмах.

- Фірму закрито,— сказав один із них. — Ходімо, Антеку. На нас начхали.
- А німці вже в Радомі,— докинув другий і сплюнув.
- Продали батьківщину, падлюки.
- Прополювали в Бяловежі.
- Пропили в «Адрії»...

Я не мав наміру слухати цих п'яних типів, хоч історія потім підтвердила, що вони мали рацію. Додому я повернувся засмучений й остаточно спантеличений. Ale раптом становище змінилося: ще того самого вечора радіо передало звернення до всіх чоловіків, здатних тримати в руках зброю, щоб вони йшли на схід.

— Сон рябої кобили,— заявив батько. — Мій майстер спіймався на такий гачок ще в ту війну і опинивсь аж у Херсоні.

Я більш не вагався. Гаяти не можна було ані хвилини.

- На Віслі буде оборона. Я іду.
- Куди, синку? — злякано спитала мати.

Я мовчки показав повістку. Батько не дуже здивувався, та й сила папірця була в його очах така велика, що не став заперечувати. Після сьогоднішнього звернення по радіо я нарешті зінав, що робити. Там, за Віслою, отже в Зегжі теж, певно, формуються велика армія, і в її тилу навчатимуть підхорунжих. Я вирішив їхати до Зегжа не тільки тому, що на Варшаву перли німці і я їх страшно боявся, а й з чистого почуття патріотизму. Може, трохи навіть із страху, що пізніше не зможу потрапити до Зегжа й мене вважатимуть дезертиром. Тоді я ще не зінав, яке трагічне становище склалося на фронтах, до того ж Франція й Англія лише кілька днів тому оголосили Німеччині війну.

До Зегжа було майже тридцять кілометрів. Поїзд туди не ходив уже з тиждень. Узвісши під пахву портфеля, я вибіг із дому вже смерком і швидко подався в бік мосту Кербедзя. Мостом рухався нескінчений потік автомашин з голубими фарами. «Світло!» — кричали звідусіль, тільки-но десь блісне рефлектор. На мосту вили клаксони, дзеленчали трамваї й лаялися візники, бо раз по раз виникали пробки.

Була вже, мабуть, північ, коли я вибрався з міста на шосе, що вело до Яблонної. Ні на хвилину не вщухав гуркіт моторів. В обидва боки, на північ і на південь, їхали вантажні машини, гармати і військові підводи. В темряві це спроявляло враження сили і могутності, хоча щохвилини колона зупинялася, лунали окрики й голосна лайка, а тоді знову все помалу сунуло далі. Стільки техніки я не бачив навіть на парадах. Я трептів од холоду й хвильовання: нарешті й для мене починалися великі воєнні пригоди. Я згадував, що писалося про попередню війну в школі читанках, у спогадах прем'єра Складковського, в книжці «Кінь на пагорбі» та п'єсі «Гілка розмарину», що раптом усвідомив, що тепер сам творитиму найновішу історію Польщі, а мій син це потім вивчатиме в школі. Я подумав, що війна, мабуть, викликає в людини найблагородніші поривання, й мені дуже хотілося здійснити героїчний вчинок. Серце мое виповнила гордість, що я здатний на такі благородні почуття, і по спині знову пробіг патріотичний дрож. Хоч машини й підводи здіймали на шосе пекельний гуркіт, я почав наслідувати веселій марш. Мені вже перехотілося йти далі пішки понад канавою, я вихопився на шосе й сів на першого-ліпшого селянського воза, який гуркотів по бруківці залізним обіддям. На возі були якісь ящики і багато сіна. Коней поганяв солдат у кашкеті, насунутім на самі очі.

- Чого тобі? — спитав він, дивлячись на мене.
- Мені треба до Зегжа,— відповів я і витяг у темряві свої папери. — Маю повістку на тридцяте, але тепер краще дістатися туди завчасу.
- Про мене,— байдуже погодився солдат.
- А ви теж ідете до Зегжа? — запитав я. — Чи до Модліна?
- Я іду по колу,— відповів той неохоче.
- Як це по колу?
- З Непорента іхав до Струги, зі Струги на Прагу, а тепер іду з Праги до

Непорента. Потім, мабуть, знову поїду до Струги, зі Струги на Прагу, з Праги до Непорента...

— А з Непорента до Струги,— здогадавсь я. — Дивно. І так з самого початку війни?

— Ні. Спершу ми їхали на Млаву.

— Ага,— відповів я розуміюче. — Ви з обозу.

— З якого там обозу,— обурився солдат. — Я з повітроплавних військ, але посадили на воза, бо не вистачало аеростатів.

Вози попереду спинилися. Солдат закурив цигарку. Богник сірника освітив йому зоране зморшками заросле обличчя.

— Ви не знаєте, де зараз німці? — поцікавився я.

— А хто їх знає,— знизав плечима солдат. — Мабуть, десь недалеко.

— А що ви везете?

— Ящики.

— Продукти?

— Не будьте такі цікаві. Ніхто не знає, що в них. Кажуть, якась нова зброя.

Відкрити дозволено тільки тоді, коли буде відповідний наказ.

— А наказ іще не прийшов?

— Нема від кого,— з гіркотою відповів солдат. — Ті, що могли наказати, поїхали іншою дорогою, і з ними нема зв'язку. Ох, якби мені вдалося знайти того, хто віддав би цей клятий наказ!

Я обережно помацав ящики. Вони були бляшані, з метр завдовжки, й виліскували свіжою зеленою фарбою.

— Мабуть, страшно возити такі штуковини,— сказав я.

— Я вже звик.

Ми знов стали, бо на Варшаву йшла колона вантажних машин. Я обережно втиснувся між таємничі ящики. Мені було м'яко на сіні. Незабаром віз рушив знову. Нас поминали червоні автобуси з солдатами. У мене злипалися повіки.

Прокинувся я від холоду. Небо зблакло. Віз торохкотів нерівною бруківкою. Я підхопився. Обабіч дороги темнів густий ліс.

— Де ми? — запитав я.

— За Непорентом,— відповів солдат. — Ідемо до Струги.

— Та я ж вам казав, що мені треба до Зегжа! Чому ви мене не розбудили?

— Сам не знаю,— відказав той. — Ну, не журися: надвечір знову будемо коло Зегжа.

Я обурено схопив портфель і зіскочив з воза. Повз мене проїхало ще кілька-надцять підвід, а потім я зостався сам на вузькому шосе, що бігло лісом. Швидко народжувався день. Було холодно, і я енергійно рушив уперед. Так я йшов хвилини із двадцять. Десь далеко гуркотіли вози і пахкав паровоз. За хвилину я побачив блискучі рейки. Пахкання наближалося, це заспокоювало, бо мені було трохи моторошно на безлюдній дорозі. Нарешті показався поїзд — короткий, розмальований захисними плямами, без вікон, якийсь дуже високий, причому паровоз скидався на вагон. Я побачив башту, а на ній товсте дуло гармати. Це був бронепоїзд. Мені аж наче розвиднілось від цієї демонстрації нашої могутності. Я наддав ходи. Не пройшов і двохсот метрів, як з-за дерев на шосе вискочило двоє солдатів з гвинтівками. Ні, один з них виявився підхорунжий.

— Стій! Документи!

Я подав йому повістку з'явитися до Зегжа. Підхорунжий довго вивчав її.

— Документ із фотографією,— наказав він.

Я вийняв студентське посвідчення.

— То він,— потвердив солдат, порівнюючи фотографію з моїм обличчям.

— Відкрийте портфеля.

Я відкрив. Там була тепла білизна, мило, рушник і кілька бутербродів.

— Звідки йдете?

— З Варшави.

— Цією дорогою? Дивно.

— Я заснув на возі й проїхав.

— Де ви одержали цю повістку?

— В ПКП¹, Варшава-один. У липні.

¹ Повітова комендатура поповнення особового складу.

- Який був на вигляд той, хто вручив вам ці документи?
- Старший сержант з вусами, низький і лисуватий. Очі як у риби.
- Я його знаю,— сказав солдат. — Я з цього самого ПКП. Можете йти.

Недавно над лісом пролетів транспортний «юнкерс». Ми перевіримо, чи він не скинув когось. Привіт.

Я пішов далі. Ліс поволі оживав. Між деревами шастали зелені постаті, коні. Трохи далі диміла польова кухня. Перед будиночком на узлісся був окоп з кулеметом. Коло криниці милися голі до пояса солдати. Тепер ліс обабіч відступав од дороги; з північного сходу, з боку Зегжинека й Нарева, утворилася велика зелена галіява, яка в далині впиралася в чорну стіну лісу. Сонце вже зійшло, мене в моєму недоречному цивільному убранні було видно здалеку, але ніхто не чіпав. Звідкись долинали приглушені вибухи. І тоді я побачив картину, яку довго не забуду. З далекого лісу враз попливли вузькі струмочки зелених постатей, неначе ця чорна загата тріснула в тисячі місць. Незабаром усю галіявину вкрили постаті, які низками сунули до мене, наче сотні зелених гусениць. У центрі їхав верхи ставний офіцер. І раптом з'явилися літаки. Галіявина закипіла. Я впав у кювет, придбавлений до землі гніючим страхом, і бачив, як мерехтить і танцює чисте повітря раннього ранку. Я припав щокою до вогкої трави й здригався разом із землею. Щось тріскало мені в мозку й вухах. Я знаю, все це ні до чого, що я намагаюся змалювати, бо всі варшав'яни, і Ви теж, пане професоре, пережили сотні нальотів, і зрештою свист бомб став для всіх таким звичним звуком, як капання води з крана. Але це було в моєму житті перше бомбування, я відчував себе беззахисним і бачив, як валиться світ. Тепер я добре відчував різницю між тим, що діялося довкола, і картинами війни з підручників. Марно пробував я для байдорості засвистати марша — я не міг навіть звести щелепи, які тремтіли зі страху.

Через кільканадцять хвилин, коли все віщухло, я підвівся заточуючись. Тепер у вухах мені вила тиша. На галіявині серед чорних вирв незграбно ворушилися закривальні зелені постаті. Мене занудило, і я кинувся тікати, аби бути якнайдалі від цієї бійні. Незабаром я був уже на роздоріжжі. Мабуть, я втікав би так до самої Варшави, забувши про училище й про Зегж, якби не випадок. Ліворуч шосе вело на Варшаву, а праворуч — на Зегж, якого за деревами не було видно. На роздоріжжі за кущами стояв пост із кількох солдатів. Старшим у них був стрункий підпоручник у касці й парадному мундирі, в шкіряних рукавичках, поголений і свіжий, наче на параді на Уяздовських алеях. Я спершу навіть очам своїм не повірив; потім прийшов до тями, засоромлено сповільнив ходу й обтрусив на собі пиллюку. Поручник співчутливо дивився на мене. Погляд його був спокійний і трохи глузливий. А йому ж із насипу, мабуть, було видно все оте пекло. Я раптом зрозумів, що не зверну на Варшаву.

— Вибачте, пане поручнику,— сказав я, виймаючи повістку. — Мені треба до Зегжа. Чи можу я туди пройти?

Поручник подивився на повістку й усміхнувся, явно розвеселений.

— На тридцяте вересня? Це ще зарано — і вже запізно. Не знаю, чи там хто залишився в казармах. Учора формували батальйон з тих маруд.

— Може, я піду подивлюся? — хороbro запитав я.

— Ідіть, якщо не боїтесь,— відказав він. У нього була чарівна усмішка. За ним, мабуть, жінки сохли.

Десь попереду гупали глухі вибухи. Всупереч здоровому глуздові, перемагаючи страх, я пішов цим безлюдним шосе в невідомість, під якийсь новий наліт чи, може, навіть у бій. Але, як Ви, напевне, здогадалися, я не міг відступити тепер, за якихось п'ять хвилин від мети, бо відчував на своїй спині поблажливий і спокійний погляд стрункого поручника.

За хвилину я ввійшов між руїни кількох убогих будиночків, які колись називалися Зегжем. Ніде не видно було й сліду людського: від вокзалу лишилася купка попелу. Ліворуч видніли широко розчинені ворота казарм. Я обережно зайдов у ворота. Тут теж нікого не було. За ворітами рівно вишикувалися двоповерхові будинки з темно-червоної цегли, типові казарми царських часів. Опріч одного, всі будинки стояли неушкоджені; вціліли навіть шибки у вікнах.

Крізь висаджені двері в малому будинку біля самісіньких воріт видно було інтер'єр крамниці з білим орлом та Ченстоховською богоматір'ю на стіні. Полиці були порожні, тільки на підлозі білі пакетики з цинамоном і ваніліновим цукром. Я розірвав одного з них: цукор приємно щипав за язик. Я зайшов до двоповерхового будинку. І тут теж усі двері стояли повідчинювані. Вся підлога канцелярії була встелена службовими паперами; далі відкривалася перспектива великого залу. Я ніколи не був у казармах і зайшов туди, спонукуваний звичайною цікавістю, хоч грізна пустка і тиша застережливо дзвеніли мені у вухах. У залі стояли ряди залізних ліжок; тепер тут панував страшний безлад: скрізь, на ліжках, на підлозі й серед соломи лежали матраци. Мабуть, тут недавно ночували сотні людей. Сміття було по коліна. Я не мав тут чого робити і вже хотів був вийти з будинку, коли побачив невеликі, ледь прочинені двері, які вели до малого залу. Там стояло тільки четверо ліжок і чотири шафки. Замки були скрізь порозбивані, дверці відчинені. Я застиг на порозі: в шафах висіли акуратно почеплені на плічка гарні мундири підхорунжих з емблемами військ зв'язку, а під ними, набиті на колодки, стояли бліскучі чоботи.

Можете обізвати мене ідіотом, пане професоре, і Ви матимете рацію, але я раптом забув про все на світі. У великому дзеркалі, що висіло на внутрішньому боці дверцят однієї з шаф, я побачив своє відображення в жалюгідному костюмчику: переді мною стояв нецікавий, згорблений юнак з похилими плечима, бридким обличчям та великим носом. Мабуть, я не вагався ані хвилини; потім у мене було багато часу на роздуми, і я знайшов аж кілька підстав, які виправдовували цей мій нерозважний вчинок. Я хутенько скинув піджака і надів викладений ватою кітель. Якщо не ражувати дрібних зморщок на плечах, він сидів бездоганно. Боже, який чудовий вигляд мали тепер мої запалі груди! Далі я вже чинив, як уві сні: насилу натяг гарні, вузькі штани, скопив чоботи. Вони були трохи великі, але халяви ледве налізли на мої літки. Йдучи на війну, підхорунжі, видно, залишили тут цілий комплект обмундирування, яке вони надягали, коли їх відпускали до Варшави. Я застебнув ремінь, надів хвацько конфедератку й відійшов крок назад, щоб побачити в дзеркалі всього себе. Це було незабутнє видовище. На мене дивився стрункий гарний підхорунжий з кремезними плечима. Орлина лінія носа під козирком конфедератки надавала обличчю зухвалого аристократичного вигляду. Я стояв і намагався якнайдовше розтягти цю безглазу хвилину задоволення, все ще не вірячи своїм очам, коли раптом почув кроки. За спиною мені пробіг мороз зі страху, і я навіть почав розстібати мундир, але відчув, що не встигну, й той, хто сюди зайде, побачить мене в спіdnix. Я затамував дух. Тепер хтось увійшов до великого залу. Ковані чоботи загупали також на сходах. Я намагався придумати якесь виправдання. Зрештою виклик в училищі підхорунжих давав мені більше прав на цей мундир, ніж простому солдатові.

Я вирішив триматися хоробро. За дверима зашелестіла солома, мить — і на порозі став солдат у дивній касці й незнайомім для мене сіро-зеленім мундирі, спрямував мені в живіт дуло автомата й крикнув:

— Hände hoch!¹

Так я, як підхорунжий військ зв'язку, опинився в німецькому полоні.

У романі «Друге життя Флоріана» я читав, що маленький камінець, скинутий з гори, може викликати страшну лавину. Це порівняння дуже підходить до моого життя. Все, що спіткало мене в таборі й згодом, було наслідком отого першого кроку. Тут я вже, по суті, переходжу до четвертого етапу свого життя.

Німці навіть не думали вірити моїм поясненням: за такої ситуації тільки дурень може перевдягтися з цивільного вбрання у військове. Отож до списку полонених вони записали моє прізвище, а поруч звання, яке було в мене на погонах, і я опинився в бараку підхорунжих. Цього я боявся над усе. Дорогою до табору я мав справу тільки з рядовими, і ніхто не ставив мені жодних запитань, бо всі проклинали цю дивну війну, безлад і санакцію. Підхорунжих у бараці було не більше десятка; коли я зайшов, переляканий і зблідлій, мене зустріли привітно. У школі я пройшов військову підготовку і з першої ж хвилини призначаївся до їхніх манер.

¹ Руки вгору! (Нім.)

— Підхорунжий Пищик! — відрекомендувався я усміхаючись і, виструнчившись, цокнув підборами; при цьому запитливо дивився ім у вічі. Нічого не відбулося; мої слова було сприйнято як незаперечну правду, підперту срібними нашивками і блискучими емблемами. Ви спитаєте, пане професоре, чому я не сказав ім правду? Тож німці однаково не випустили б мене, і я сидів би тут між ними, як наївний дурень і шмаркач, що перебрався в чужий мундир. Я був такий сором'язливий, що не зміг би сказати правду цим хвацьким підхорунжим, які відрекомендувалися, цокали підборами й взагалі поводилися так, наче полон був незначним веселим епізодом у їхній військовій кар'єрі, і передусім виявляли неймовірну радість, що стаж під час війни заражовується подвійно. До того ж між ними не виявилось жодного зв'язківця. Я мусив продовжувати цей безглуздий маскарад. Нари поряд зайняв худорлявий блондин з блакитними очима та обличчям херувима. Він одразу ж сподобався мені.

— Підхорунжий Савицький, — цокнув він підборами.

— Підхорунжий Пищик, — цокнув я й собі.

— Ви пішли на фронт у парадному мундирі?

— Я був у шпиталі Пілсудського, — відповів я. — І мене не хотіли виписувати, бо була температура. Уявляєте собі? Пролежати в ліжку через якесь нікчемне запалення легень. Я втік через вікно. Коли приїхав до Зегжа, для мене не лишилося вже польового мундира.

Це переконало його, і він привітно глянув на мене.

— То ви, підхорунжий, не встигли й пороху понюхати? — співчутливо запитав він.

— Як то не встиг? — обуривсь я. — Я наздогнав дивізію, коли вона відступала з-під Млави. Зразу потрапив у самісіньке пекло. Гадаю, вам не треба казати, як дісталося там зв'язківцям...

— Не треба, — сумно відповів Савицький. — А де вас узяли в полон?

— Під Непорентом літаки зробили з нашого полку котлету, — відказав я. — Руки й ноги літали в повітрі, а нашого майора рознесло разом з конем. Потім ми оборонялися на узлісся. З моєї роти не вцілів, мабуть, ніхто.

— У моєму ескадроні теж, певно, всі полягли, — зітхнув він і тут же гордо докинув: — Знаєте, я належав до тих, хто перетнув кордон Східної Пруссії.

Я уважно слухав. Мене трохи лякала його легковірність. Та тепер відступати я вже не міг. Протягом кількох наступних днів я збагачував свою історію щораз новими подробицями, і страх мій поволі минув. Цьому активно посприяв підхорунжий Савицький, який у всьому мені довіряв. Четвертого дня, під час прогулянки, коли ми опинилися останочі від інших, він прошепотів:

— Я вивчив місцевість. Можна було б спробувати підкоп. Що ви на це скажете?

— Треба подумати, — відповів я, але від думки про ризиковану втечу по спині в мене пробіг мороз. — Ви гадаєте, пане підхорунжий, що ми докопаємося?

— Докопаємося неодмінно, — відказав він. — Тринадцять метрів — і ми за дротами.

— Треба копати, — вирішив я, і ми домовилися, що завтра ж розпочнемо. Цілу ніч я тішив себе надією, що нам щось завадить розпочати цей ризикований захід. І справді: відразу ж після переклички до барака загнали нову партію підхорунжих. Ми знову цокали підборами. Спершу я рекомендувався вільно — підсвідома тривога не встигла ще взяти наді мною гору. Новоприбулі, стомлені з дороги, тиснули нам руки й, усміхаючись, швидко йшли до своїх нар. Нараз серце моє гучно закалатало: один із них, одягнений, як інші, в польову форму без емблем роду військ, почав трохи здивовано придивлятися до мене. Нас розділяло ще кілька підхорунжих. Я й далі механічно цокав підборами, але щораз тихше вимовляв: «Підхорунжий Пищик», і усмішка згасала мені на вустах. Я весь час відчував на собі погляд сержанта, бачив його сувере, вольове обличчя. І раптом я збагнув, що за хвилину станеться катастрофа й що знову, як колись на майдані Пілсудського, я не годен нічого вдіяти, щоб їй запобіти. Заціпенілий зі страху, я чекав, що буде далі. Нарешті сержант підійшов до мене. Я подав руку. В моїй поведінці, певне, було щось таке, що підтвердило його підозру, бо він зневажливо усміхнувся.

— Ви з Зегжа, так, пане підхорунжий? — спитав він.

— Так,— тихо відповів я.

— З другого курсу?

— Так,— відповів я, добре знаючи, що мої погони промовляють про це цілком виразно.

— Дивно,— сказав він якомога голосніше, ѹ ту ж мить усі обернулися до нас. — Я теж із другого курсу. Чудово пам'ятаю кожне обличчя. Як це сталося, що протягом двох років я не мав честі зустріти вас, хоч ми жили на одному поверсі й харчувалися в одній ідалльні?

— Це справді дивно,— відповів я розгублено.

Він ще раз подивився на мене й відішов. Звичайно, я міг у всьому призначитись, але чи повірили б мені тепер? Я зробив найбільшу дурницю, яку тільки можна було зробити: вибіг з барака й довго тинявся територією з жахом і відчаем у душі. І тільки ввечері повернувся. Коли я зайдов до барака, всі вечеряли. Розмови ту же мить урвалися. В цілковитій тиші, то червоніючи, то бліднучи, я підішов до своєї тумбочки й відкраяв скибку хліба. Поруч сидів підхорунжий Савицький. Обличчя його було незворушне.

— Стас вже холодно,— сказав я, вдавано невимушено потираючи руки.

Савицький навіть не глянув на мене. До інших нічого було й підходити. Я сидів на нарах, жував сухий хліб і не зважувався навіть набрати гарячої води, бо для цього довелося б підійти до столу. Підхорунжі вечеряли в цілковитій мовчанці. Хліб застягав мені в горлянці. Зненацька той, що викрив мене, голосно промовив:

— Мій батько був у німецькому полоні в минулу війну. Він розказував, що тоді теж пісаджували в табір шпиків.

— І теж отак по-дурному? — запитав Савицький.

Я трохи не вдавився. Швидко проковтнув шматок, аж слози стали мені в очах, і вигукнув:

— Це неправда, панове! Я зовсім не шпик! Я хотів іти на фронт і випадково надів цього мундира! Я знайшов його в Зегжі, в порожніх казармах!

Я замовк. На обличчях підхорунжих я побачив іронічні посмішки. Ці люди, звичайно, мені не вірили. Я повернувся до своїх нар, швидко роздягся і кинув мундир абияк. Всі його емблеми й відзнаки почали мене раптом страшенно дратувати. Сусідні нари були вже порожні: Савицький негайно перебрався нагору. Вночі я кілька разів прокидався, мокрий від поту, і прислухався до дихання підхорунжих. Після переклички я не повернувся до барака, та незабаром якийсь сержант сплюнув, забачивши мене, і голосно сказав іншому: «Це той шпик». Трохи далі троє капралів підхопилися й віддали мені честь, виструнчивши, наче перед генералом під час інспектування. Звістка, очевидно, вже розійшлася табором; такий елегантний мундир мав тільки я один на три тисячі половнених, і мене впізнавали здалеку. Так я пройшов кількасот метрів, наче прокажений, супроводжуваний презирливими поглядами, перешіптуваннями і жестами, й відразу ж утік назад до барака. Там я виліз на нари і з люттою позривав з мундира всі нашивки й емблеми, навіть комір зі срібними петлицями та чорним плюшем. Відтак знову вийшов. На жаль, це не допомогло. Полонені знову плювалися, кривились або по-блазенському віддавали мені честь. Усі впізнавали мене по мундирові, не кажучи вже про чоботи.

Ви собі не уявляєте, пане професоре, що означає такий бойкот там, де людина ні хвилині не може побути на самоті. Так я промучився кілька днів і вже справді близький був до божевілля, коли раптом на дощі оголошень з'явився папірець: «Купівля-продаж усіляких речей. Бомбардир Замойський, барак 14, біля грубки». Я побіг туди, мов навіжений. Бомбардир був худий, хитроокий і без угаву підсмукував штані.

— Хотів би помінити цей мундир на польовий,— сказав я.

Він багатозначно подивився на мене, але без неприязні чи зневаги.

— Доведеться доплатити, пане підхорунжий,— сказав він.

Я полегшено зітхнув: приємно було мати справу з гендлярем.

— Скільки? — запитав я.

— Дві хлібини.

Це було неймовірно багато: нам видавали по хлібині на тиждень. Для мене це означало на цілих два тижні відмовитись од вечері і сніданків.

— Але ж я даю вам новий, шикарний мундир і чоботи, які коштували щонайменше сто злотих! — вигукнув я.

— Все це тепер не в ціні! — значуше глянув він на мене. — Ви доплатите, пане підхорунжий. І принесете всі відзнаки, бо я хочу мати комплект.

— Я зовсім не підхорунжий, стонадцять чертів! — заволав я. — Гаразд, я дам вам тих дві хлібини!

Я швидко скинув свій шикарний мундир. Небагато часу треба було, щоб його зненавидіти: він приніс мені не тріумф, а ганьбу. Доля так жорстоко бавилася зі мною, наче безжалісний хлопчак із муҳою.

Я перебрався в сукняну солдатську форму з зеленими гудзиками й зиркнув у лустерко, яке бомбардир почепив на стіні. Тепер я скидався на поні в кінській збрui. Ніс мій визивно стирчав. Я сумно усміхнувся: ця метаморфоза варта була двотижневого голодування. Коли я зайдов до нашого барака, мене зустріла мертвaтиша. Я перехопив холодний погляд Савицького. Він, мабуть, ненавидів мене найдужче, бо почував себе ошуканим і соромився своєї довірливості в перші дні, не кажучи вже про плани підкопу. Я пішов до своїх нар, ліг і демонстративно витріщився на всіх.

— Тепер його підішлють до солдатів, — тихо сказав Савицький.

Мені вже було однаково, бо я нарешті зважився на вирішальний вчинок.

Полонені підхорунжі відмовлялись од фізичної праці, вважаючи, що мають ті самі захищені Женевською конвенцією права, що й офіцери. Вони розпочали страйк і голодовку, переконані, що ведуть з ворогом боротьбу, не менш важливу, ніж на фронти. Крім того, бойкотували мене й з ранку до вечора різалися в карти. Для мене праця була порятунком, і я не збирався приєднуватися до їхнього страйку, хоч голодовку я підтримував, щоправда, вимушено, віддавши хліб за мундир. Наступного дня я пішов до комендатури. Мені дали право вибору: швацька майстерня або військовий завод. Я справді не зносив звуку кравецьких ножиць. Через кілька годин я спакував свої нуждені речі. Коли я покидаю барак, підхорунжі припинили гру в карти. Мить сиділи непорушно, тоді Савицький раптом почав насвистувати бравурного марша. Тієї ж миті свист підхопили всі: то був їхній тріумф. Гнаний цією добре знаною мелодією, я швидко вибіг з барака.

Дальші два роки я промину. Життя в таборі виявилось таке одноманітне, що не варте й згадки. Праця на заводі була важка, занадто важка на мої сили: мене використовували здебільшого як вантажника.

Я не раз замислювався над дивними рисами людської вдачі. З часом спогади мої про рідний дім почали набирати дедалі привабливішого відтінку. Я регулярно писав своїм листи на бланках *Kriegsgefangenpost*¹. Дома, певно, гадали, що я потрапив у полон як солдат регулярної армії.

Батькова майстерня знову процвітала, і посили, які я одержував од матері, викликали заздрість у товаришів по недолі, простих солдатів, переважно селян. Це смішно, але незабаром я почав мріяти про домівку й про Варшаву. Я кляв свою долю, завдяки якій опинився в такому становищі. Минали місяці. Німці скрізь перемагали, ніщо не віщувало кінця цій війні, а я тяжко працював на заводі й мучився у смердючому бараку серед чужих мені людей. Іноді я навіть сумнівався, чи справді існує інший світ.

Визволення пришло несподівано, як і все в моєму житті. Просто одного разу я знепритомнів, коли разом з іншими полоненими ніс ящик із верстатом. У палаті лікарі констатували крайнє виснаження. По кількох днях німецька військова комісія визнала мене непридатним до фізичної праці. Минуло ще кілька днів, і мені видали документ про звільнення з табору. Я не міг повірити своєму щастю: найпростішим і найнесподіванішим способом, тільки-но я поворухнув пальцем, доля несподівано витягла мене з цієї прірви, куди недавно сама була вкинута. Невже її замучили докори сумління? Щиро кажучи, все це було дуже смішно: якби я працював у швацькій майстерні, то зостався б у таборі до кінця війни. Мені допомогли відраза до кравецтва й фізична слабість, яка завше так гнітила мене.

¹ Пошта військовополонених (нім.).

Звільнили мене 11 листопада 1942 року. Озброєний необхідними документами й залізничним квитком до Варшави, я вийшов з комендатури табору й рушив до воріт, коли раптом побачив Савицького в товаристві того зв'язківця, який мене викрив. Я отетерів: зв'язківець був убраний у мій ненависний мундир. На мундирі знову блищали всі відзнаки й нашивки. Чоботи вилискували наче люстро. Це було свято повернення втраченої гідності, зв'язківець відзначав його парадним мундиром, а бомбардир Замойський і на цьому заробив. Я не міг стримати глузливої посмішки. Обидва зупинилися і поглянули на мене, наче на останнього мерзотника.

— Його звільняють,— сказав Савицький. — Місія шпика провалилася.

— Мабуть, спробує в іншому таборі,— докинув зв'язківець.

Тепер я вже не міг стриматися.

— Можете поцілувати мене в одне місце, твердолобі кретини! — вигукнув я й кинувся навтьоки.

Савицький побіг за мною.

— Владеку, не торкайся цього падла! — крикнув зв'язківець.

Я не чекав, коли мене здоженуть. Та й ворота були поряд.

За годину я вже їхав поїздом, як за добрих часів, тішився, мов дитина, і мріяв про життя на волі, в затишку батьківської майстерні. Ви, певне, смієтесь з мене, пане професоре. Доля тоді теж злісно реготала. Хто-хто, а вона знала добре, що робить, рятуючи мене з табору.

Минуло кілька хвилин після приїзду до Варшави, і радість моя потъмарилася. Жандарми зупинили трамвай, яким я їхав з вокзалу, і висадили з нього всіх пасажирів. Поруч стояли машини. Жандарми обшукували чоловіків і штовхали їх до кузовів. Я був у формі, показав папери з табору, і мене одразу ж відпустили.

Хтось кинувся втікати; диркнув автомат, і чоловік, який ще хвилину тому їхав зі мною трамваєм, упав мертвий на брук. Я чимскорше накивав звідти п'ятами. В мені наростало тривожне передчуття.

Вдома мене зустріли радо. Мати плакала. Я витяг з валізки американські консерви й англійські сигарети. В сестри трохи почервонів ніс. Меблі в помешканні були зовсім нові й солідні.

— Багатієте,— іронічно зауважив я.

— Не скаржуся,— відповів батько задоволено.

— Але на вулиці стріляють у людей!

— Наче в собак,— підтверджив батько й зітхнув. — Скрізь на тебе читає смерть.

Я випив дві чарки горобинівки, і мені крутилася голова. Я дивився на гладке, аж бліскуче батькове обличчя, на залякану матір, схожий на картоплину сестрині ніс і на журнали, складені під вікном. Мені нітрохи не було весело.

— Та якось живемо,— сказав, помовчавши, батько. — З грошима легше, ніж перед війною. Хрещений люд узявся за торгівлю.

І знову налив горілки. Обличчя йому геть розпашіло, а на лобі набрякли грубі жили. Туга за домом, що так мучила мене в таборі, почала швидко тануті. Я майже не слухав, про що гомонять батько з матір'ю.

— Якби він мав кебету до торгівлі, я б оце купив йому рундук за Залізною брамою,— все-таки почув я. — А так не знаю... В університеті повно жандармів.

— Йому треба аусвайс¹,— втрутилася мати. — Бо ще десь упіймають і вивезуть на роботи.

— Мене звільнили,— відповів я.

— Ну то заберуть до Освенцима,— докинула сестра. — Звідти не звільняють.

— Роздивися, що та як,— сказав батько. — Тільки не лізь у підпілля. З них у гестапо роблять відбивні.

По спині в мене пробіг дрож. З моїм невезінням — у підпілля?..

Я пішов до майстерні — там мати послала мені на канапі. Відчув під грудьми легкий біль. Мабуть, переїв. Десять у темряві міста залунали постріли. Я лежав з розплющеними очима, і мене раптом здолав страх перед цією страшною варшавською дійсністю. Дивна річ — людська натура: я подумав про життя у табо-

¹ Der Ausweis — посвідчення (нім.).

рі; і мені раптом здалося, що воно було не таке-то й страшне, незважаючи на тяжку працю.

З ранку в майстерні почалася метушня, клацали ножиці й щохвилини дзеленчав дзвінок. Я вийшов на вулицю, хоч не мав на це ані найменшого бажання. Обережно вислизнув з воріт, готовий до всього, але люди ходили, як перед війною, й до мене поволі повернувся спокій. Забачивши німців, я ще здригавсь, втім тепер вони не вихоплювали пістолетів. Я почав роздивлятися вітрини; оглядав також руїни знайомих колись будинків. Помітив кав'янню, де було повно людей і точилися гучні розмови. До кав'янні щойно під'їхав смішний візок рицарі з гарно вбраними людьми. Це видовище остаточно заспокоїло мене.

Перед наступною кав'яннею я затримався довше. Вона називалася «Сванн», і я пам'ятав її ще з-перед війни. З прочинених дверей долинали звуки фортепіано. Хвилю повагавшись, я зайдов досередини. Від одного столика саме підхопилися двоє юнаків; я сів на їхнє місце й замовив тістечка. В залі було так накурено, що я розкашлявся до сліз. Серед одвідувачів переважала молодь; всі були неймовірно рухливі, снували від столика до столика. До фортепіано підійшов худорлявий співак і після короткого вступу піаніста заспівав. Я зразу ж перестав жувати тістечка, бо рефреном пісеньки було добре знайоме мені слово: «Kriegsgefangenpost». У пісні розповідалося про тугу, кохання, муки й листи з далекого табору. За сусіднім столиком дві ще молоді жінки зачаровано дивилися на співака; в їхніх очах я побачив слізи. Мушу призначатися, тільки тепер я відчув себе по-справжньому добре. Лірика табірного життя мовби надала сенсу втраченому. А якби я витяг папери й показав цим дамам, що ще кілька днів тому сам посылав листи з надписом «Kriegsgefangenpost»? Мабуть, вони носили б мене на руках. Я раптом відчув себе найнижчим у цій варшавській ієрархії; хоча важко було припускати, ніби це про мене співають у піснях. І я тут же подумав, що не завадило б піти до Йолі.

Я озирнувся, шукаючи офіціантку, і погляд мій упав на молодика за столиком під стіною; молодик теж пильно зорив на мене. Помилки не могло бути: Єльонек, моя шмарката бойскаутська любов. Видно, всі мої шкільні товарищи зазнали ґрунтовної метаморфози. Єльонек, худий бешкетник у засмальцюваній шкільній формі, перетворився на елегантного молодика в довгому картатому піджаку, замшевих мокасинах і шовковій краватці. На пальці в нього поблискував масивний перстень з печаткою. Я дививсь на нього з страхом, бо мені раптом пригадався парад на майдані Пілсудського, та він усміхнувся і підійшов до мене.

— Кравчик! — вигукнув він. — С...кун! Я де завгодно впізнав би твого носа.

— Пищик, — поправив я його впевнено. — Здоров, Бедрик!

— Єльонек, — заперечив він і сів поряд, недбало поклавши на стіл руку з перснем.

— Звідки в тебе герб кваків? — запитав я з заздрістю, бо ще в університеті вивчав геральдику.

— Випадок, — відповів він. — Хочеш мати такого?

— У мене нема грошей, — зітхнув я.

— А що ти робиш?

— Учора повернувся з табору військовополонених, — відповів я.

Він здивовано глянув на мене.

— Ловити то вони ловлять, але щоб пускали додому... Може, ти Volksdeutsch¹?

— Я непридатний до фізичної праці, — сказав я, виймаючи посвідчення. Єльонек хвилю пильно розглядав його.

— Непогана штука, — сказав він з повагою. — Тепер облави тобі не страшні.

До нашого столика підбіг юнак, сів біля Єльонека, не привітавшись зі мною, і вийняв з кишені тоненького персня з бірюзою. Єльонек витяг маленьку пляшечку, мазнув по золоту кислотою, відтак вийняв мініатюрні терези, поставив їх на столик і кинув на шальку кілька бляшок.

— Нема і трьох грамів, — мовив він зневажливо й витяг гроші.

— Почім сьогодні долари? — запитав юнак.

¹ Місцевий німець.

— По шістдесят три,— відповів Єльонек. — І не приносить такого г..., бо школа твоєї праці.

Юнак щез. Єльонек витяг срібного портсигара з золотою монограмою. Я гордо вийняв свої англійські сигарети, призначені тільки для частвуання. Але цього разу закурив і собі.

— Заробити хочеш? — спитав Єльонек.

— А чого ж.

— Мені саме потрібна людина, що може вільно ходити містом. У тебе добри документи.

— А чим це пахне? — запитав я обережно.

— Смертью, як і все інше,— відповів він. — Та це їх не дуже цікавить. Да-дуть кілька копняків під зад і пошлють на примусові праці.

— Я не боюся,— відповів я. — А що ви ото згадували долари?

— Зразу видно, що ти допіру з табору,— побажливо всміхнувсь він. — Я тобі все поясню...

Так я став Єльонеком спільником. Носив золото, долари й карбованці до вбогої майстереньки на Хмельній. Її власник, годинникар про людське око (в закуреній вітрині в нього стояв зіпсований будильник), ту ж мить відраховував гроши. Я мав із цього невеликий відсоток. Після тягання токарних верстатів ця робота видалася мені надзвичайно легкою і прибутковою. Я заробляв не тільки на кав'ярню, а й на пристойний обід у ресторані, і міг навіть купити щось із білизни та одежі. Коли я вперше вийшов на вулицю з десятма золотими доларами в кишенні, мені здавалося, що зараз підійде перший-ліпший німець, відбере їх і зробить з мене котлету. Але нічого цього не сталося. Я почав забувати про свої невдачі. Навчився курити й пити горілку. Вулицею ходив чимраз упевненіше. Часто тікав од облави чи стрілянини, але робив це механічно й без великого страху, неначе ховався у підворітті від зливи. Іноді ми навіть поверталися з Єльонеком темними безлюдними вулицями після комендантської години, в голові нам приємно шуміло від випитої горілки. Ми бундючно розсідались у візку рикші, і мене не дивувало голосне сапання того, хто нас віз, як і все це легке життя в час війни й стрілянини. Матеріальна незалежність, хоч і дуже хитка, спонукала мене якомога швидше порвати з домом. Я не хотів залежати від батька й попередив, що платитиму за харчі.

— Великий валютник! — удавано вжахнувся батько. — Ти гадаєш, дурню, що це фах?

— Тільки кравцовування фах! — вигукнув я з іронією.

— Авжеж,— відповів він. — Кравець не ошукує людей.

У майстерні якась крамарка міряла розкішне пальто на хутрі. Вона подивилася на мене невидющими очима так, як дивляться на кравцевого сина. З мене було досить. Я грюкнув дверима. Наступного дня перебрався до Єльонека.

Єльонек мешкав не сам. Рік тому він одружився з блідою дівчиною, дочкою колишнього урядовця, а нині власника галантерейної крамниці.

— Я одружився через комендантську годину,— признається він. — Мені було нудно сидіти після восьмої вдома.

За блідою панною дали посаг — невелику двокімнатну квартиру на Кручій. Жіночка була дуже молода, небалакуча й ще не вміла дати собі ради з господарством. Було щось привабливе в її гарному личку, наче з камеї, і в великих блакитних очах, якими вона пасла Єльонека. Зразу було видно, що вона любить його першою, наївною любов'ю, і це мене дуже драгувало, бо той самовпевнений бугай мав її за служницю. Якби я був сильніший, а Єльонек трохи слабший, то зацідив би йому в піку, бо не міг дивитись, як бідолашна дружина з огидою вливає в себе горілку, щоб йому подобатися. Я вже якось ночував у них, а тепер вирішив перебути довше, поки зберу грошей на власне помешкання.

— Я тебе розумію,— сказав Єльонек. — Я теж не ладжу зі старими. Найкраще оженися на квартирі, як я. А тим часом ночуй. Якось порахуємося.

І ми почали рахуватися: Єльонек утримував з моїх заробітків за нічліг і харчування. Я не любив його: то був хам, надто відвертій у своїх бажаннях. Що ж... Він найняв мене носити долари, щоб самому не ризикувати. Це була звичайна оборудка, і я не мусив ображатись. Отже, я замешкав у них; спав на канапці. На жаль, через кілька тижнів мені довелося покинути їх.

І знову я не виправдаю Ваших сподівань, пане професоре: я не закохався в Єльонекову дружину, як Ви, може, подумали. Причина нової катастрофи була трохи складніша.

Отже, від першого дня після повернення з табору я вів роззвісне життя. Мабуть, Ви не дивуєтесь, пане професоре, що я не задовольнявся Єльонековими справами, бо ніколи не мав до цього хисту. Я вже, здається, згадував, що, вислухавши пісню «*Kriegsgefangenpost*», вирішив відвідати Йолю. Я поїхав на Жолібож зразу ж по обіді наступного дня. Там майже нічого не змінилося. Я подзвонив, і за хвилю в кватирці з'явилася Йолина голівка. Йоля подорослішла, зробила собі модні кучері, але багато втратила зі своєї колишньої дівочої привабливості. Хвилину вона дивилася на мене.

— Добрий день,— сказав я.— Не впізнаєш?

— Впізнаю,— відповіла Йоля байдуже.— Ти мій колишній репетитор.

Двері відчинилися. Йоля завела мене до кімнати, де я колись давав їй уроки. На канапі сиділа вродлива чорнява дівчина з великими очима, а біля вікна, недбало спершись на підвіконня, стояв стрункий юнак у піджаку, але в офіцерських штанях і чоботях.

— Мій колишній репетитор,— відрекомендувала мене Йоля, і я трохи почевронів.— Подруга Бася. А це мій наречений.

Подруга Бася навіть не глянула на мене. Наречений подав руку з погордою. Запала ніякова мовчанка. Всі троє, певне, мріяли про те, щоб я швидше пішов. Треба було брати ініціативу на себе.

— Батьки здорові? — запитав я.

Наречений глузливо посміхнувся.

— Мати випікає в місті тістечка,— неохоче відповіла Йоля.— А батько в таборі військовополонених офіцерів.

— Я щойно повернувся з табору,— сказав я недбало.— Певна річ, із табору військовополонених солдатів.

Усі троє вражено подивилися на мене.

— Ти втік? — недовірливо запитала Йоля.

— Я подумав, що годі вже там сидіти,— усміхнувся я.— Краще бути вдома.

Усі троє багатозначно перезирнулися.

— Яким дивом ти попав до табору військовополонених? — запитала Йоля.— Адже ти вчився в університеті?

— Твій рідний батько порадив мені вступити до військового училища. Я встиг туди саме на початок війни,— відповів я.

— А де ви билися з ворогом у вересні? — запитав наречений уже іншим тоном.

— Від кордону з Пруссією до Млави, потім на Нарву,— відповів я тоном людини, яка вже всоте розповідає ту саму історію.— Під Непорентом нас оточила ціла дивізія. Я вистріляв усі патрони. Навіть у лоб не було що собі пустити.

— Боже! — скрикнула Йоля.

— А ти ж думала! — сказав наречений і гордо виструнчився, аж зарипіли чоботи.— При мені один поручник викинувся з шостого поверху, коли стало відомо, що Варшава капітулювала.

— Теж не мав патронів? — запитав я.

— Атож,— підтверджив наречений.

Ми ззорнулися. Ці двоє були вже мої; мене бентежила тільки Йолина подруга Бася, яка досі не зронила ані словечка.

— А як тобі жилося в таборі? — запитала Йоля.

— Що тобі сказати... «*Kriegsgefangenpost*», — засміявся я зневажливо.— Але ми й там дещо робили. Працювали з солдатами.

— На полі? — зненацька запитала Бася.

— Ні, панно,— відповів я з гідністю.— Ідеологічно. Підхорунжі відмовилися працювати на німців. Я навіть організував голodomку.

— А коли ви встигли стати підхорунжим? — здивувався Йолин наречений.

— Десятого вересня мене призначили командиром взводу,— відповів я скромно.— Але ще сьомого я командував відділенням. На цій війні коїлися дивні речі.

Тепер уже я стояв, недбало спершись на підвіконня, а вони не спускали з мене очей.

— Що ж ти робитимеш? — запитала по хвилині Йоля.

— Я вдома лише два дні, — відповів я. — Роздивлюся. Певна річ, є деякі зв'язки з табору...

— Розумію, — коротко сказав Йолин наречений.

— Ти завжди можеш розраховувати на нас, — додала Йоля.

— Дякую. — Я потис ії руку. — Ти змінилася, Йолю.

— Цим я завдячуєй йому, — мовила вона й пригорнулася до нареченого. Мушу сказати, це була непогана пара. Мені стало трохи прикро.

— На все добре, колего. — Я міцно потиснув руку юнакові й обернувся до дівчат: — До побачення!

— Мені теж уже час, — озвалася Бася і взяла з канапи великого потертого портфеля.

Мене трохи бентежив її спокій. У передпокої вона не дозволила, щоб я подав їй благеньке пальтечко. Бася була гожа дівчина з гарними руками. Йоля прощалася з нами, пригорнувшись до нареченого.

— Вони кохають одне одного, — сказав я, коли ми вийшли на вулицю.

— Аж занадто, — відповіла вона з іронією. — Мабуть, скоро поженяться. Діти.

— Дайте мені вашого портфеля, — сказав я, простягаючи руку. — Я не дозволю, щоб жінка несла такий тягар.

— Дякую, — відповіла вона й відвела мою руку. — Він неважкий. Зрештою, нині краще, як кожен носить усе своє сам.

Я трохи занепокоєно подивився на портфель.

— А що в ньому?

— Чи я вас питаю, як ви втекли з табору?

— Є кілька способів, — відповів я і знову позирнув на портфель.

Вона перехопила мій погляд:

— Ви боїтесь? Я вас не примушую зі мною йти!

— Я б пішов з вами, навіть якби знову знає, що в портфелі — кулемет, — сказав я з такою непідробною щирістю, що Бася тепло подивилася на мене своїми гарними очима.

— Там немає кулемета, — відповіла вона й відкрила портфель.

У портфелі було повно шоколадних цукерок.

— Я цим торгую. А як тікають з табору?

— Класичний спосіб — підкоп, — відповів я, вже заспокоївшись. — Але він вимагає багато часу й спільників. Один мій товариш почав копати зразу ж після вересня і ще й досі не докопався. Можна також спробувати втекти під час переїзду або з робіт за межами табору. Якщо ж не виводять за ворота, то непогано перебратися німцем...

— А де взяти мундир?

— Про це треба подбати самому. Справа нелегка, але тут уже не потрібні спільники. Вистачить мати папір, клей і фарби. Треба вибрати сонячний день, щоб дощ не попсуває такого мундира. Добре виїхати за ворота велосипедом, якого залишив на хвилинку німецький солдат, що приїхав з міста до комендатури табору.

Бася уважно й, мабуть, з приховуваним захватом подивилася на мене. Я невинно всміхнувся. Це була невигадана історія втечі якогось офіцера з табору для військовополонених. Ми з Басею стояли біля зупинки, і я раптом похолов. Тротуаром поволі наблизився жандармський патруль з карабінами навпередаги.

— У вас є якісь документи? — запитала Бася.

— Не бійтесь, — відповів я впевнено й тільки тепер по-справжньому злякався. Якби нас зачепили, довелося б показати своє посвідчення про звільнення з табору; тоді розкрилася б моя брехня. Я дивився на Басю й, можливо, невимушене усміхався, але кроки жандармів гупали мені в самому мозку.

— Гарний цього року листопад, — сказав я.

Жандарми були вже коло нас. Краєчком ока я спостеріг, що начальник патруля уважно дивиться на мене.

— Золота польська осінь, — відповіла Бася. — Хочете цукерку?

Вона спокійно відкрила портфель і вийняла жменю цукерок. Мені вдалося стримати третіння руки. Начальник патруля відвернувся. Ми з Басею смоктали згірклив шоколад. Жандарми пішли далі.

— У ці тяжкі часи тільки спокій може нас урятувати, — сказав я. — Та все ж таки не слід швидкоти містом без папірця в кишенні. Завтра ж одержу документ.

І раптом на думку мені спала геніальна ідея.

— Владайте, що там буде написано? Нібито мене офіційно звільнено з табору. Нібито як непридатного до фізичної праці.

Бася всміхнулася — її це явно розвеселило. Коли ми через півгодини прощалися, я багатозначно потис її руку.

— Мені б ще хотілося побачити вас, — сказав я. — І то якнайшвидше. А може, ви продасте мені ці свої цукерки?

— Вони вже замовлені, — відповіла Бася. — Іншим разом. Подзвоніть мені. — І дала номер свого телефону.

Так я розпочав нове життя. Я швидко переконався, що не дуже важко вдавати з себе героя в цей дивний час. Бася ні про що не питала; очевидно, подумала, що втікач із табору, маючи фальшиві документи, займається справами, про які не хоче говорити. Я сказав, що живу не вдома, але не згадав про Єльонека й торгівллю доларами. Як Ви, мабуть, здогадалися, пане професоре, ця брехня вдалася мені без особливих труднощів. Ба навіть більше: в міру того, як це повторював, я помалу й сам почав вірити і в Млаву, і в Непорент, і навіть у втечу з табору в паперовому мундирі. Що я можу сказати на своє виправдання? То була єдина змога прихилити до себе Басю. Просто я інстинктивно скористався нагодою, якої доля досі не давала мені: без жодних на те зусиль став трохи не героєм і справив враження на дівчину, яка мені дуже подобалася. Може, я вже навіть кохав її.

Звісна річ, на мене часом находили роздуми, і тоді я лякався свого падіння, але я зайшов уже надто далеко. Якось я навіть подумав, чи не піти мені в підпілля і таким чином спокутувати свій гріх, та тієї ж миті уявив собі кімнату допитів на вулиці Шуха, те, як там заганяють під нігти голки, а потім розстрілюють. Я був надто слабкий для ролі підпільника. Та й не хотілося провокувати долю, бо, може, я їй нарешті набрид. Отож за інерцією я залишився в Єльонека й далі гасав містом з доларами. Вечорами, дедалі частіше, зустрічався з Басею, бо саме в такий час вона залагоджувала свої справи з цукерками, тож я супроводжував її від крамниці до крамниці. Я не міг її навіть запросити до кав'яні, бо мої валютники були скрізь. Я пояснював, що керуюся суворими інструкціями, і вона зі мною цілком погоджувалася. Я з великою охотою купував би в неї всі цукерки, аби лише Бася знайшла для мене більше часу! Вона тільки раз продала мені, і я викинув їх усі на смітник, бо вони тхнули милом. Крім того, Бася була надто горда, щоб у такій формі приймати від мене допомогу, і я нічим не міг тут зарадити. Ми з нею навіть ні разу не поцілувалися. Я палко покохав цю дівчину, пане професоре, і холов од думки, що війна колись скінчиться і все викриється, бо з табору повернеться Савицький або хтось із його товаришів. А ще виявиться, що я ніколи не був у жодному підпіллі. Я з тривогою читав зведення про просування Червоної Армії й намагався діяти рішуче, але Бася завжди поспішала, і поки я на щось зважувався, уже йшла геть з портфелем, повним згіркливих цукерок. Додому до себе запrosити вона мене не могла, бо жила з хворою матір'ю в маленькій кімнатці. І тільки вночі, на канапі в Єльонеків, я поринав у солодкі мрії, і Ви, мабуть, не дивуєтесь, пане професоре, що мене зовсім не цікавили принади багатої, але безвольної Єльонекової дружини. Бася була гарна, самостійна й розумна дівчина, і я, мабуть, не знайшов би іншої такої в цілій Варшаві.

Так минуло кілька тижнів, а я досі не зміг навіть поцілувати її, хоч німців тепер добряче духопелили на Сході, і я боявся, що першої-ліпшої хвилини може тріснути весь їхній фронт. І ось настав цей незабутній день.

Наскільки я пам'ятаю, була п'ятниця. Того дня я майже не бігав з доларами, бо спершу в місті лунала стрілянина й навіть громіли гранатні вибухи, потім німці влаштували на вулицях і в кав'яннях облаву й так сатаніли, що, не довіряючи своєму посвідчення, я пересидів дві години в двірницькій якогось будинку

на Новому Святі. Пополудні трохи вищухло; я віддав гроши Єльонеку й побіг на ріг Кручої та Вовчої, бо домовився зустрітись там з Басею. Вона прийшла рівно о пів на п'яту. Її гарне личко розчаровано засмікалося від холодного вітру, а рука, яка тримала портфель, заклякла, бо Бася не мала теплих рукавичок, а від мене, що дав би її останню сорочку з себе, вона не хотіла нічого брати.

— Я хвилювався за тебе, Басю. В місті було дуже неспокійно,— сказав я.

— Ет, пусте,— усміхнулася вона, але глянула на мене з ніжністю. — Головне, що наші трохи дали їм чосу. Не знаєш, скільки загинуло жандармів? П'ять?

— Сім,— відповів я, щоб зробити її приємність.

Ми рушили Кручою в бік Єрусалимських алей.

— Мабуть, про цю операцію напишуть у нашій пресі,— сказала вона. — Не знаєш, хто це пише? Певне, якийсь письменник?

— Письменник, і то відомий,— відповів я.

Певна річ, жодної підпільної газети я ніколи навіть у руках не тримав. Звідки! Єльонек недавно вигнав служницю, бо знайшов у неї під подушкою аркуш з надрукованими на гектографі радіоновинами.

Швидко сутеніло. Я раптом зваживсь — обняв Басю за плечі й торкнувся губами її щоки.

— Ну-ну,— жартівливо покартала вона мене. — Тут для цього не місце.

— Тож ми весь час гасаємо вулицями. І ти завше поспішаєш.

— Сьогодні я теж дуже поспішаю. А в тебе що, багато часу?

— Теж не дуже,— признається я. — Я бігав цілий ранок.

— Будь обережний,— тихо сказала вона.

— Це ти будь обережна.

— Я тільки ношу цукерки.

— Чи є в цьому місті такий закутень, де я міг би тебе поцілувати?

— Поцілуєш мене навесні... у парку. А зараз не думай про ці дурниці. Твоя голова має бути вільна для важливіших речей.

— Це дуже важливе!

Бася сяйнула на мене очима, і я знову поцілував її в щоку.

— Аби ти знову, як я за тебе боюся,— сказала вона. — Ти, мабуть, увесь час ризикуєш собою...

Я мовчки обняв її за плечі. Це було мое освідчення в коханні. І раптом подумав, чи не призначатися їй у всьому. Дурниці! Це все одно нічого не дало б. Я міг тільки красти поцілунки, призначені для когось іншого. Я кохав цю дівчину справжнім коханням і не мав сили покласти край усій тій брехні.

Ми дійшли вже, мабуть, до Новогродської, коли в темряві з боку Єрусалимських алей якісь люди почали тікати й ховатись у ворота. Десь близько заляскали постріли. Я мерещі потяг за собою Басю, і ми опинилися на подвір'ї незнайомого будинку. Під дверима зібралася цілий гурт.

— Де облава? — запитав я.

— На Єрусалимських алеях, Новім Святі, Маршалковській, на Празі, на Мокотові, Волі й Жолібожі... — відповіла якась жінка. — Вистачить з вас?

— Аж занадто,— констатував я.

На подвір'я хлюпнула нова хвиля людей, і ми всі ввійшли до парадного.

— От лихо,— зітхнула Бася. — Мені так ніколи!..

Я подякував богові за це «лиxo», пригорнувся в темряві до неї і вперше міцно поцілував її в уста. Вони були м'які, теплі й такі чутливі, що мені запаморочилося в голові. З вулиці долинали постріли й гортанні вигуки.

— В тебе міцні нерви, Янеку,— здивовано прошепотіла вона.

Я знову поцілував її. Хтось витер сірника, і я відсахнувся од Басі. Вона дивилася на мене широко розплащеними очима. Я бачив її всього секунду, бо сірник одразу ж погас, але це була найкраща мить моого життя, пане професоре. Більш ніколи вже так не дивилася на мене жодна жінка. І я тут же з гіркотою подумав, що Бася дивиться на мене, а бачить когось зовсім іншого.

Незабаром люди почали обережно виходити на вулицю. Я нишком витер сльози, востаннє поцілував Басю, і ми вийшли за всіма.

— Будьте обережні, облава ще не скінчилася,— сказав хтось у темряві. — Єрусалимські алеї оточено до самого мосту.

— Але мені треба на Жолібож! — вигукнула Бася.

— Ти не пойдеш! — рішуче сказав я. — Переночуєш десь тут. Я тебе проведу.
— Мені якнайшвидше треба дістатися на Жолібож, — твердо відповіла вона.
— Якщо тебе спіймають, ти там напевно не будеш. Твоя мати якось перебуде одну ніч без тебе.

— Справа не в цьому, — відповіла вона. — Я пройшла б напевно, якби не портфель. Вони можуть його обшукати.

Я тривожно глянув на неї.

— Ну то ю що?

— Сподіваюся, ти не думаєш, ніби я справді торгує цукерками, — усміхнулась вона. — Це ж тільки для маскування.

— Так, — сказав я неквапливо, бо щось стиснуло мене за горло. Ясна річ, я не вірив тим цукеркам. Вони були дуже погані, і я дивувався б кожному, хто захотів би їх купити. — Що ж там у тебе в портфелі, Басю?

— Пошта й преса, — пошепки відповіла вона.

Я мовчав добру хвилину. Страх добирався мені до горла, і я щосили боровся з ним.

— І ти хочеш пройти з цим через облаву?! — крикнув я.

— Тсс, — прошепотіла вона.

Ми й досі стояли біля воріт. З боку Єрусалимських алей долинав гуркіт моторів. Темне місто наганяло жах.

— Мені треба на Жолібож, — повторила Бася. — Мене там чекають. Я мушу щось ім переказати. Вранці буде пізно. Але мені не можна ризикувати поштою. Вона не повинна потрапити до чужих рук.

Мабуть, Ви зрозуміли, пане професоре, що тепер настала моя хвилина. Я міг бодай частково спокутувати свою провину. Мабуть, Ви подумаете, що вчинок, на який я зваживсь, був ніщо супроти щоденного героїзму тисяч людей і навіть цієї дівчини. Але я був страшний боягуз, пане професоре.

— Гаразд, — відповів я. — Я тебе розумію. Я візьму портфель і привезу тобі його вранці. Я мешкаю буквально за кілька кроків звідси.

— Ні! — вигукнула вона. — Я не маю права наражати тебе на небезпеку! Справа, яку ти робиш, важливіша!

Попід мурами знову скрадалися люди. Десь далеко хтось кричав.

— Я старший за тебе званням, — сказав я категоричним тоном. — І наказую віддати мені цю штуку!

Я схопив портфель. Бася завагалася.

— До завтра, Басю, — сказав я. — На Жолібожі я буду якомога раніше. Будь обережна, прошу тебе.

Я міцно поцілував її в гарячі вуста й, не озираючись, швидко пішов у темряву. До Єльонека справді було недалеко, якихось кількасот метрів; доляючи їх у цілковитій пітьмі, я молився долі чи богові, сам уже не пам'ятаю кому, щоб вони не скористалися з цієї чудової нагоди й не позбавили мене шансу, який несподівано відкрився переді мною. Щоправда, на цю великолітність я не надто розраховував, щохвилини чекав страшного «Гальт!», бо довкола нишпорили сотні німців. Та все щасливо минулося. Не вірячи своєму щастю, тремтячи від страху, я дістався до рятівних воріт. Двері мені відчинив Єльонек.

— Я вже думав, тебе злапали, — сказав він. — Можна було відкласти на інший день свої справи. Що це в тебе в портфелі?

— Цукерки, — відповів я, розстібаючи портфель. — Моя дама попросила, щоб я вранці одніс це до крамниці на Маршалковській.

— Може, ти взагалі перейдеш на цукерки? — іронічно засміявся Єльонек. — Вони дають менший прибуток, ніж валюта, зате клопоту менше, та й поласувати можна. Сосновського пам'ятаєш?

— Пам'ятаю, — відповів я. Це був один з відомих валютників.

— Сьогодні з нього витрусили п'ятдесят доларів й одправили до рейху.

Ми ввійшли до кімнати. Єльонекова дружина накривала до вечері. Я недбало поклав портфель на стільці поруч канапи, на якій спав. Єльонек розвалився в кріслі.

— Ти теж носиш долари в кишеньці? — запитав він.

— Так. І золоті й паперові.

— Вони знають. Обмацують зразу кишеньку.

— То де ж мені їх носити?

— Хіба я знаю? Вже, певне, краще між цукерками.

І кивнув головою на портфель. На щастя, Єльонек був надто ледачий, щоб підвистись. Ох, як мені набридла ця гладка пика! Єдине, що мене тримало тут, були гроші й помешкання, бо на саму думку про повернення до батькової майстерні мені робилося млосно.

Решта вечора минула більш-менш спокійно, і портфелеві ніщо не загрожувало. Вночі я довго не міг заснути. Перед очима стояло осяяне вогником сірника Басине обличчя. Один раз я навіть прокинувся й помацав, чи на місці портфель. Потім снилося, ніби я втікаю від жандармів — голий і з портфелем у руці, а в них усіх — карабіни. Коли мене загнали в глуху вулицю, я розплющив очі. За вікном був день. Наді мною стояв чоловік з обличчям горили, в капелюсі й плащі; одну руку він тримав у кишені, а другою показував на мене й горлав:

— Як ваше прізвище?

Я отетеріло звівся. Це вже був не сон. На порозі стояв перестрашений Єльонек у смугастій піжамі.

— Пищик, — відповів я механічно й тільки тепер збагнув, що це, мабуть, таємний агент. Я в розpacії глянув на портфель. Він лежав на стільці, як і звечора.

— Документи! — різко вигукнув агент.

Я сягнув у кишеню піджака. Руки мені тремтіли. Доля не забула про мене. Мабуть, це буде її останній жарт. Агент з обличчям горили оглянув мої документи.

— Ви прописані в іншому місці! — вигукнув він. — Шо ви робите в цій квартирі?

— Ночую... — Більшої дурниці годі було й придумати.

— Це мій шкільний товариш, пане інспекторе, — сказав Єльонек, солоденько всміхаючись, але я знов, що в нього теж тремтять жижки. — Він прийшов пограти в карти.

— Знаємо ми ваші карти! — вигукнув шпик. — Він переховується тут уже давно. І ніде не працює. Ці документи фальшиві. Ходімо в гестапо.

Я знову глянув на портфель. Згадка про гестапо зовсім пригнітила мене.

— Документи справжні, — пропищав я тонким голоском. — Я нічого не боюся. В листопаді мене випустили з табору. Можете перевірити.

— Ми перевіримо це в гестапо! — буркнув шпик. — Мені не подобається ваш ніс. Одягайтеся.

— Він у нього завжди був такий, пане інспекторе! — вигукнув Єльонек і люто глянув на мене. — Ви помилилися. Він чистий аріець. А що ви зволити так рано встати, ми готові це...

З-за Єльонекових плечей визирнула червона пика поліцейського. Я швидко вдягся, бо в піжамі почував себе зовсім беззахисним. Шпик подивився Єльонекові в вічі.

— Десять тисяч, — сказав він.

— Десять тисяч?! — зойкнув Єльонек. — Пане інспекторе, скаменіться! За що десять тисяч? Цей чоловік безневинний! Прізвище в нього справді Пищик, а його батько має на Сінній майстерні! Жіночий кравець, відомий у всій Варшаві! Він там прописаний!

— Ходімо до гестапо! — рішуче сказав шпик.

Мабуть, своїм шпигунським носом він винюшив, що тут щось негаразд. Я знов, Єльонек не дастя десять тисяч, це було понад його сили. Я читав думки на його гладкій пиці, так наче він висловлював їх голос: Єльонек благав, щоб ця горила забрала мене, а він тим часом переховає свої долари. Знімаючи зі стільця піджака, я зачепив портфель. Шпик не спускав з мене ока, і я відчув, що моя потилиця червоніє. Я віддав би йому всі свої гроші, та недавно купив дешо з одягу, аби подобатися Басі, я мав лише тисячу злотих. Я недбалим рухом поправив портфель.

— Це ваш? — ту ж мить пролунало запитання.

— Мого знайомого, — відповів я. — Він попросив, щоб я відніс портфеля до крамниці: Торгує цукерками...

Шпик узяв портфель і спритно відкрив його. Я стояв, неспроможний навіть поворухнутися, я, мов загіпнотизований, дивився на його руки. Все йшло своїм

логічним шляхом, і я вже нічим не міг зарадити. Професійним рухом шпик засунув у цукерки свою широку лапу, хвильку понишпорив, а тоді вивернув усе з портфеля. Мені сперло віддих. На килим посипалися цукерки, а за ними випав грубий конверт із сірого паперу. Шпик розпечатав його й вийняв паку підпільних газет. Іх було добрих три десятки. Щоб дістати кулю в лоб, досить було й одного примірника. Я глянув на Єльонека: він аж позеленів.

— Я... я... зараз принесу вам десять тисяч, пане інспекторе! — пробелькотів він і побіг до спальні.

На ліжку, тримаючись рукою за серце, лежала його зблідла дружина. Тепер шпик уже розглядав паку маленьких аркушіків паперу, густо змережаних чітким письмом. Мабуть, «пошта», — майнуло мені в голові. Я раптом подумав, що знаю Басину адресу й що в гестапо на мене чекають страшні тортури. Ви можете сміятися, пане професоре, але за цю хвилину переді мною промайнуло все мое нікчемне життя, і я поклав собі померти з гідністю, не прохопившись ані словом.

Шпик неквапливо переглядав аркушки. Його мавп'яча пика була незворушина. Зі спальні вибіг Єльонек і простяг йому пачку грошей:

— Візьміть, пане інспекторе! Я нічого про це не відав! Він казав, що в портфелі тільки цукерки!

Шпик глянув на гроши, відвів Єльонекову руку, відтак старанно склав аркушки, разом з підпільними газетами засунув у конверт, а конверт поклав до портфеля.

— В такі справи я не втручаюся, — сказав він і пішов до дверей.

Поліцейський подався слідом за ним. Цокнули двері. Єльонек почервонів.

— Забираїться геть! — зарепетував він. — І більш ніколи не повертайся сюди, негіднику!

Я нічого не відповів. Сів на килим і почав збирати в портфель цукерки. Потім підвівся, надяг плаща й востаннє грюкнув за собою цими дверима. На вулиці я відчув величезну полегкість, мене пойняла радість. За хвилину я вже їхав трамваєм на Жолібож. А про небезпеку, яка зачайлася в портфелі, я більше не думав, хоч на вулицях було повно патрулів і трамвай могли першої-ліпшої хвилини зупинити. Тепер я був певен, що мені більш нічого не загрожує: Просто мірка вже виповнилася, і доля з притаманною їй дотепністю кілька хвилин тому натякнула мені, що відмовляється від дальнього цькування. Цей фінал був у її стилі: підпільна пошта й газети врятували мене від гестапо. Тепер я вже знат, що мені робити.

Бася мешкала у великому будинку на вулиці Словацького. Вона відчинила мені двері, і ми залишилися в невеличкому передпокої, бо в кімнаті лежала її хвора мати.

— Я даремно наражала тебе на небезпеку, Янеку, — прошепотіла вона. — Мене ніхто навіть не зачепив.

— Не будемо говорити про дрібниці, люба, — відповів я. — В мене є важливіші справи.

— Які саме?

— Сьогодні вночі у нас стався великий провал, і мені довелося тікати з квартири. Я сів на мілину.

— Сьогодні можеш переночувати у Йолі, — відповіла вона. — А потім я підшукаю тобі щось краще.

— Але щоб недалеко!

— Може, навіть у цьому будинку, — відповіла Бася, і я поцілував її.

Я не сподівався, що можна бути таким щасливим.

— Це ще не все, — сказав я. — Мені соромно признатися... Ти досі мала мене за якусь важливу особу...

— Про що ти, Янеку? — занепокоєно спитала Бася.

— У таборі мені дали адреси ненадійних людей. Це виявилося несерйозне товариство. Я навіть не певен, хто вони, бо, скоже, вони мене дурят. Мені аж соромно казати... Після сьогоднішнього провалу я вирішив порвати з ними. Чи можеш ти мене познайомити з більш серйозними людьми?

— Ну звичайно! — зраділа вона. — Ти гадав, я досі нікому не казала про

тебе? Мене питали, чи ти дуже зайнятий, бо вони давно вже шукають людей, які мають знайомих у рейху. Тебе їм наче сам бог послав.

— Я справді маю знайомих у рейху,— відповів я з охотою. — А також багато знаю про один військовий завод.

— Чудово,— сказала Бася. — Постараюся сьогодні ж усе владнати. Зустрінемося після обіду, гаразд?

Півдня я блукав містом, дедалі дужче впевнюючись, що вчинив правильно. Я відчув себе на добрій дорозі й радо загинув би в боротьбі, таке сильне було моє бажання очиститися. Бася домовилася зустрітись із тими людьми о шостій, і ми пішли з нею разом. Вона дивилася на мене ясними очима.

— Чого ти так на мене дивишся, Басю? — запитав я. — Адже я негарний і нудний.

— Я в захваті від тебе,— відповіла вона. — Коли ти вперше прийшов до Йолі, ти видався мені не вартим уваги. А тепер ти дуже гарний.

Я не відповідав. Хотілося мерцій зробити щось таке, що переважило б у її очах усю мою дотеперішню облуду. Я, мабуть, погодився б висадити в повітря навіть отої мій військовий завод, якби від мене цього зажадали. Для початку це спровітило б непогане враження. Ми піднялися сходами на другий поверх, і Бася постукала в двері. Відчинила нам літня жінка.

— Ми до пана Юзефа,— сказала Бася.

Я з легким хвилюванням зняв плаща. Бася завела мене до невеличкої кімнати, а сама постукала в суміжні двері. Звідти долинала притишена розмова. Вийшов худорлявий чоловік із шпакуватими скронями. В ньому було щось від офіцера, перебраного в цивільне.

— Вітольд,— одрекомендувався він. — Бася все розповіла мені про вас, пане підхорунжий. Нам потрібні хоробрі люди. Чи готові ви поїхати до рейху? Завдання нелегке.

— Я не люблю легких завдань,— відказав я.

— Чудово,— всміхнувся Вітольд. — Та спершу ми повинні познайомитися з вами ближче. Всі, кого ви тут зараз побачите, теж свого часу побували в рейху. Ви розповісте нам щось про себе, ну й про вашу втечу з табору, гаразд? — І відчинив двері.

Бася підбадьорливо кивнула мені. Я зайшов до кімнати. Там у цигарковому диму сиділо чоловік вісім, усі молоді. Один із них відразу ж підвівся.

— Привіт, пане підхорунжий,— сказав він з іронією. — Ось ми й знову зустрілися. Нарешті я докопався до вас.

Мабуть, ви здогадалися, пане професоре: це був підхорунжий Савицький. Перш ніж вони встигли отямитись, я вискочив у передпокій.

— Янеку, ти куди? — гукнула мені навздогін Бася.

Я скопив плаща й, мов несамовитий, побіг сходами вниз.

Того самого вечора я поїхав з Варшави. В поїзді зі мною приключилася дивна річ. Я стояв у коридорі й думав про те, що сталося зі мною, і раптом відчув себе зле й навіть утратив свідомість. Коли прийшов до тями, всі перелякано дивилися на мене, а якийсь літній чоловік запитав:

— У вас часто бувають такі напади?

— Які напади? — здивувався я.

Непрітомнів я часто відтоді, як поліція побила мене палицями. Чоловік співчутливо подивився на мене.

Решту років окупації я не описуватиму. Я перебув їх у селі, в рідного дядька, який не подався до міста, як мій батько. Минуло кілька місяців, поки я отяминувся від шоку. Дядько й дядина ставилися до мене щиро й доброзичливо, і, що найдивніше, мене не дратувала ні їхня тісна хата, ні брак елементарних вигод, ані селянські звичаї. Я весь час перебував ніби в заціпенінні, почував радість від фізичної праці й увечері падав на постіль, мов колода. Мені було добре серед цих людей, які ні про що не розпитували мене. Лісами ходили партизани, кілька разів навіть навідувалися до нашого села. Я відкинув думку піти з ними, бо мене, по суті, вже ніщо не обходило. Я був наче та вичахла піч. Фронт швидко наблизався, і одного літнього дня я почув, що в Варшаві вибухнуло повстання. Ця звістка ґлибоко вразила мене. Я хотів поїхати реабілітувати себе в боротьбі

з ворогом — хай би Бася все побачила. Але в довколишніх лісах точилися запеклі бої, отож я сидів і дослухався, паралізований не так страхом, як певністю про марність усіх моїх зусиль. Адже я знову візьметься за мене, тільки-но я нагадаю їй про себе. Та я не хотів їй нагадувати. Отак змагаючись із собою, я дочекався не тільки поразки повстання й хвилі біженців з Варшави, а й визволення, яке прийшло несподівано одного січневого дня. Далі сидіти в дядька я не міг і вирушив до Варшави — добирався туди пішки, возом, попутними радянськими машинами.

Хоч біженці й розповідали про повстання жахливі речі, картина Варшави перевершила всі мої сподівання. Від батьківської оселі зосталися тільки стіни, на місці Йолиної вілли лежала купка руїн, а Басин будинок на Жолібожі зявив горілими очницями вікон. Я заплакав від цього видовища. Я справді любив Басю, пане професоре. А втім, на довколишніх руїнах плакало багато людей. Дехто розгрібав цеглу.

Боюся, що я набрид вам, пане професоре, зайвими подробицями. Мета цього листа — стисло описати лише окремі епізоди з моєго життя, а я розігнався на докладний життєпис. Останнім часом я мав змогу задуматись над своїм життям і поволі починав розуміти імпульси, які керували мною. Я, мабуть, хоч і цілком несвідомо, завжди мріяв уратувати в шати визнаного публікою героя свого часу.

В дитячі роки це був бойскаут, потім — військовий, в університеті я інстинктивно злагував, що класичний герой часу не студент, а підхорунжий, і нарешті — підпільник. Усі ці етапи я проходив у марній погоні за життям. Тож чи міг я сподіватися, що мене скрізь чекає неминучий поразка?

Закон цей діяв і після визволення, хоч справа тепер трохи ускладнилася. Тут не йшлося вже про якісь радикальні політичні й соціальні зміни. Просто в перші повоєнні роки я ще не зумів побачити домінуючого типу сучасного героя. Все видавалося мені нестійким, тимчасовим; непохідні поняття й цінності мовби похитнулись і знецінилися. Я не міг у всьому цьому розібратися. Я радів з експропріації поміщиків та фабрикантів, але не міг зрозуміти мови, якою до мене промовляли з плакатів і газет. Мушу широ призначатися: я не був упевнений, що нова влада довго втримається. Нічого не вдієш... Просто я дивився на все це не з пташиного лету, а з рівня невисокого на зріст чоловіка. Зрештою Ви й самі, пане професоре, добре пам'ятаєте той період. У такому хаосі я не мав аніякісінького бажання втрутатися в те, що тхнуло політикою, бо з такою вдачею, як моя, це скінчилося б тюрмою або пострілом з-за рогу. Я сподіався, що лиха доля забуде про мене, коли я зайдуся якимсь скромним ділом, скажімо, заробітчанством. Адже ж носив я колись Єльонекові долари, і нічого прикрого зі мною не сталося.

Це була позиція покірності й розчарування, але після всіх моїх невдач я дмухав і на холодне. Так, тоді я ще не розумів, що ми опинилися на повороті історії. А втім, усі довкола метушилися, мов несамовиті, купували й продавали все, і боротьба за шматок хліба й дах над головою відсуvalа на задній план інші проблеми. Сором у цьому признаватися, але, можливо, саме допотопного крамаря, з якого всі тепер глузували, я через свою короткозорість визнав героем тих повоєнних років. До цього я можу тільки додати, що така сліпота була ще в багатьох людей.

А втім, на цю слизьку дорогу штовхнув мене, по суті, випадок. І тут я переходжу безпосередньо до п'ятого епізоду свого життя.

Я вже згадував, що будинок моїх батьків на Сінній згорів ущент. Приїхавши до Варшави, я тільки глянув на нього й побіг туди, куди мене кликало серце, — до Басі. Та скільки я міг дивитися зі слізми в очах на мертві руїни? Наступного дня я повернувся на Сінну. Там на мурі висіло кілька записок, але я не знайшов нічого ні від батьків, ні від сестри. Я зайдов у ворота; з дверей підвальну віяло затхлим гаром, але сходи, які вели вниз, уціліли. Я обережно зайдов, присвічуячи собі сірниками. Виявилось, підвали лишилися майже неушкоджені. Десять у кінці підземного коридору чулися ритмічні удари по залізі. Я зайдов до нашого підвалу. В ньому хтось уже дубався. З відчиненої валізки повивалювалася недотліле дрантя. Я подивився на долівку: тут ішо ніхто не копав. Я вибіг на вулицю, за годину повернувся з кайлом та свічкою, став у кутку й за кілька

хвилін викопав невелику металеву скриньку. У ній лежала загорнена в зотлій папір масивна золота обручка. Поки я розглядав її до свічки, почулись кроки. Я миттю закрив скриньку, сковав її в кишеню й схопив кайло, бо по підвалах тоді шастали різні люди. На порозі став худорлявий, давно не голений чоловік із жвавими очима й глянув на кайло та ямку біля моїх ніг:

- Щось знайшли?
- Нічого.
- І я нічого,— зітхнув він. — Усе порозтягали. А ви, мабуть, Пищик?
- Так,— здивовано відповів я. — Ви мене знаєте?
- Ви мене теж упізнаєте, коли я поголося. Вонсик. Я мешкав на п'ятому поверсі.

Я уважно придивився до нього. І справді, це обличчя я іноді бачив на сходах. Він був уже дорослий, коли я ще тільки ходив до школи.

- Будете копати далі? — запитав він.
- Ні. Батько, напевно, встиг уже забрати.
- Хто не працює, той тепер не єсть,— усміхнувся значуще Вонсик. — Ви теж кравець?

- Ні! Юрист.
- Це набагато гірше. Я служив у державній скарбниці.
- А тепер?
- Маю деякі плани. Мені саме потрібен юрист.
- Я не маю диплома.
- А капітал маєте?
- Материн браслет.
- Скільки грамів?
- Близько сорока.

— Вистачить,— сказав він. — У Варшаві й через сто років не буде життя. Їдьмо до Krakова. Ходімо звідси, я вам усе розповім.

- Але справа чиста? Бо я не хочу ні до чого втрутатись!
- Абсолютно чиста,— запевнив мене Вонсик. — Ми з вами житимемо, як того тепер вимагають: з власної праці.

Так я вступив у спілку з Адольфом Вонсиком. Ви, мабуть, подумаете, пане професоре, що тут знову головну роль відіграв учинок, гідний осуду: привласнення материного браслета. Я теж так думав. По кількох місяцях я розшукав батька в Лодзі, де він відкрив кравецьку майстерню: чудове місце, біля самісінького «Гранд-отелю». Я поцінував змарнілу матір, здивувався, почувши, що сестра вийшла заміж у концтаборі, й тієї ж миті подумав про браслет, хоч видно було, що їм живеться непогано. Це викликало в мене гіркі роздуми. Батько сам зачепив цю тему, докладно розповідаючи, як йому повезло.

— Добре, що я закопав долари й золото у різних кутках погреба. Якийсь волоцюга украв тільки браслет, що лежав майже на видноті для омані.

Невже я повинен був у всьому призватися? Під час цих своїх короткочасних відвідин я вдавав незалежну людину, юриста, який безтурботно живе зі свого фаху. Це був новий етап війни нервів. Батькові й на думку не спало допомогти мені матеріально, і я нізащо не призвався б, що джерело моого добробуту забило в одному, нехай навіть найубогішому, кутку нашого підвала.

А втім, не такий-то вже й великий був цей добробут. Я поїхав з Вонсиком до Krakова, бо він залишив там коханку. Люди мріють про найрізноманітніші речі: у Вонсика то було власне бюро складання клопотань. Він швидко загітував мене, бо я не мав ні кебети, ані засобів, щоб самому спромогтися на щось краще. Я не вмів складати клопотань, але й не вмів торгувати, а грабувати покинуті будинки на нових землях із такою лихою долею, як моя, нізащо не хотів.

— Ви не вмієте складати клопотань? — засміявся Вонсик. — Навчитесь за два дні. Уявляєте собі, скільки можна заробити в Польщі на клопотаннях? Статистика свідчить, що перед війною кожен громадянин, у тому числі діти й вагітні жінки, писали щонайменше одне клопотання на квартал. Ви бачили, скільки відкривається нових установ? А скільки людей повертається з таборів та з промислових робіт, тож скільки сотень клопотань доведеться їм написати, щоб якось улаштуватися? Я маю зв'язки в одній фінансовій установі. Ми забагатіємо, пане магістре. Ви купите собі віллу з садом.

Він називав мене магістром при клієнтах, і це справляло враження, надто на неписьменних селяків. За браслет ми купили машинку «Еріку», замовили відвіску, надрукували афіші й сплатили наперед за приміщення. Це була невеличка кімната з окремим входом, там я й мешкав.

Перших клієнтів з натхненням обслуговував сам Вонсик, а я вчився друкувати на машинці. Потім Вонсик приніс книгу під назвою «Зразки клопотань та правових актів». Там було кілька десятків рецептів на майже всі випадки життя, і я швидко навчився розгорнати в шухляді книгу на потрібній сторінці так, що клієнт нічого не бачив. Робота справді була неважка. У Вонсика зразу з'явилося багато ідей. Він завів спеціальний зошит, куди ми мали записувати прізвища клієнтів — членів ПОРП, бо ім він вирішив складати заяви безкоштовно.

— Це утверджте нас в очах властей, — сказав він.

На жаль, зошит лишився чистий, бо клієнтуру становили переважно крамарі, заплакані вдови та ремісники, і ніхто з них не був схожий на члена ПОРП. Дозвіл, певна річ, був на ім'я Вонсика, але йому дуже швидко набридло сидіти в бюро, й, крім кількох вельми складних податкових справ, усю працю він переклав на мене.

— Треба пошукувати клієнтів у місті, — сказав він і щодня зникав на багато годин. Повертався майже завше веселий, дихаючи на мене маринованим оселедцем і горілкою.

— До нас присилатимуть клієнтів із третього управління, — сказав якось Вонсик. — Друзі. Я сьогодні з ними випиваю.

Хоч він бігав з ранку до вечора й випивав із цілим містом, клієнтів було не так багато, щоб вистачило на вілли для нас обох. І взагалі його статистика нас підступно підвела. Ми жили переважно завдяки дрібним крамарям, що відмовлялися платити додаткові податки й розкладали переді мною квитанції, з якими я мав багато клопоту. Я вислуховував їхні жалісливі розповіді про мізерні прибутки, про хворих матерів і тещ, братів-інвалідів та численні нещастя, які звалювалися на них з неймовірною жорстокістю. Вони брехали з такою вправністю, що незабаром я сам почав присмачувати скарги інших, менш дотепних клієнтів набором найглибших нещасть. Клієнти платили мені за це, але я не відчував докорів сумління, бо більшість своїх прибутків ті люди приховували від фінансових органів. Щоправда, й ми робили те саме, не вписуючи всіх надходжень у квитанційну книгу. Вонсик запевняв, що з боку фінансового відділу нам ніщо не загрожує, бо там працюють його друзі й він увесь час із ними чаркується.

Другу категорію справ, легшу й не менш прибуткову, складали клопотання в суд, найчастіше з проханням уважати ту чи ту особу померлою. Це була чиста робота: ми майже буквально переписували зразок, уставляючи тільки прізвище й ім'я; навіть дата смерті була одна й та сама для всіх, бо йшлося про тих, хто загинув на війні: 8 травня 1945 р. Я любив оформляти ці справи, друкував клопотання поволі й старанно, як найкраща друкарка, зберігаючи чіткі інтервали і втішаючись короткими, переконливими реченнями. Набагато гірше було з пенсіями для вдів; доводилось вислуховувати довгі розповіді про працю, безробіття, військову службу або підпільну діяльність небіжчика чоловіка, все це часто переривалося зітханнями й плачем, я записував зо дві сторінки з малим інтервалом і за все це одержував мізерні гроші. Я швидко навчився оцінювати клієнта, тільки-но він переступав поріг. Ви, певне, подумаете, пане професоре, що я негідник, що для мене головне тільки зиск, а до людського нещастя мені байдуже. Нині, після довгих роздумів про своє життя, я мушу визнати, що Ви почасти маєте рацію. Я сидів там тільки тому, що хотів заробити грошей, і мені важко було зворушуватися по десять разів на день. Єдине, що мене цікавило, це скласти певну суму, бо я швидко збагнув, що наше бюро існуватиме недовго. Тому я набагато прихильніше розмовляв з крамарями, аніж із заплаканими вдовами.

За наше бюро я потерпав із багатьох причин: з часом зменшувалася кількість клопотань, пов'язаних з війною, зате зростало число крамарів, бо за них суверо взялися фінансові органи. Відкривалися державні крамниці, і я був певен, що незабаром ми втратимо найкращих клієнтів, а для незначної решти не варто було сидіти годинами в темній кімнатці. Я вирішив якнайбільше заощадити, бо рано чи пізно мусив перейти на службу в державній конторі. Мушу також

признатися, що в мене з'явилася риса, яку я так ненавидів у свого батька: жадоба до грошей. Батько мій був дрібний буржуа й підкорявся залізним законам свого приреченого на загибел класу, але я? Адже я завжди мріяв про щось таке, що не можна виразити побрязкуванням монет. А тепер я складав на дно валізки коричневі банкноти в тисячу злотих, а кожен рахунок у ресторані був для мене болісним ударом, навіть коли я йшов туди з дамою, і тому я шукав якомога дешевших пригод. У міру того, як зростали мої заробітки, зростала й жадібність. Складаючи отак нелегко зароблені гроші, я навіть не здогадувавсь, як безжалісно розправиться зі мною доля. У ті роки, коли я писав заяви, вона мовчала, і я поступово звикся з цим, знайшов якусь внутрішню рівновагу. І знов мушу Вас розчарувати, пане професоре, якщо Ви подумали про пам'ятний обмін грошей. Той обмін відбувся пізніше й зовсім не зачепив мене, бо в мене просто вже не було моїх тисяч. Як Ви добре пам'ятаєте, доля завше готувала для мене щось несподіване.

Почалося все з жінки. Я міг це передбачити, бо поява жінки в моєму житті — то сигнал небезпеки. Та я не міг обмежуватися тільки повіями. Жінка, яка одного квітневого дня зайшла до нашого бюро, відразу мені сподобалась. Я хочу підкреслити, що це не мало нічого спільногого з єдиною справжньою любов'ю в моєму житті: маю на увазі Басю. Між іншим, Басі я більш ніколи не бачив і не знаю навіть, чи жива вона. Одягнена модно, як іноземка, жінка ця була ефектної і, я б сказав, навіть крикливої вроди. Я кивнув їй на стілець; вона просто впала на нього, полегшено зітхнувши й оголивши коліна та гарні ноги. Війнуло запахом міцних парфумів. Усе це, без сумніву, вплинуло на мене, пане професоре, бо, щиро кажучи, я ще не мав справи з такою елегантною жінкою.

— Я хочу, щоб ви написали мені заяву про розлучення! — сказала вона й значуще глянула на мене.

Я поправив краватку й кахикнув.

— Будь ласка,— відповів я, заклав у машинку папір і висунув бокову шухляду письмового столика.

У справах розлучення здебільшого вдавались до адвоката, а не до такого нікчемного бюро, як наше, і я не пам'ятаю навіть форми. За хвилину таки знайшов зразок. Клієнтка вийняла з торбинки люстерко й почала нервово поправляти гарне рудувате волосся. Я надрукував вступні речення й поцікавився її прізвищем. Ірена Клопотовська, уроджена Крулік.

— Що спонукало вас подати заяву про розлучення? — запитав я діловим тоном.

Вона не встигла відповісти, бо до кімнати раптом удерся Вонсик. Він підбіг, як звікле, до письмового столу, зазирнув через моє плече й окинув Ірену довідченим оком.

— Ви зайняті, пане магістре? — спитав Вонсик, дихаючи на мене міцним запахом оселедця й горілки. — Ви не забули, що за годину вам треба бути на конференції у воєводстві?

— Не забув,— відповів я.

Вонсик любив такі ефекти, я й сам відчув безглузде задоволення від того, що він назвав мене магістром саме при цій жінці. Вонсик крутнувся і знову щез. Я давно підозрював, що він живе або коштом коханки, або з якихось темних справ, бо останнім часом у нього водилися грошенята.

— Чому ви хочете розлучитися з чоловіком? — запитав я.

— Бо мій чоловік мене зраджує,— тихо відказала жінка.

— Я йому дивуюсь,— швидко відповів я й почервонів.

Вона всміхнулася, блиснувши гарними зубами. Вуста в неї були великі, гарні, кожен чоловік, либо нь, мріяв би поцілувати їх.

— Ви маєте на те підстави... себто свідків?

— Ні,— відповіла вона. — Але я знаю, що він мене зраджує.

— Цього замало. Суду потрібні докази.

— Саме тому я і прийшла до вас... — відповіла вона. — Мені сказали, що ви можете допомогти.

— Не розумію,— відповів я з гідністю.

— Я цілком самотня,— прошепотіла вона, примруживши очі. — І не маю

кого попросити, аби він зробив мені цю послугу. Певна річ, я віддячу вам за ваші старання...

— Що ви маєте на увазі? — здивувався я.

— Треба довідатись, куди він ходить. Я певна, що в нього є коханка. А сама я не можу...

— Ви хочете, щоб я стежив за вашим чоловіком?! — обурено вигукнув я.

— Щиро перепрошую... — усміхнулася вона й глибоко зазирнула мені в очі. — Але мені порадили саме вас...

— Хто?!

— Одна особа, — відповіла вона. — То не так важливо, хто.

— Це помилка! — скривився я, але мені раптом сяйнула думка, що, може, Вонсик давно вже займається такими речами, бо від нього всього можна було сподіватись. — Я юрист, а не приватний детектив.

— Що робити, коли в Польщі нема приватних детективів, — відказала вона й заклала ногу на ногу так, що я побачив її гарне стегно. — Я знаю, що ваш час дуже дорогий. Але я благаю вас: зробіть мені цю послугу. Це ж звичайнісінька прогулянка. Я мушу повернути собі свободу... Ви навіть не уявляєте, що це за людина... Чудовисько! Я вже не кажу про різницю в поглядах і смаках... Уперся й не дає розлучення... Йому треба когось мучити... Ви справді зробите добре діло... Сума тут не має ніякого значення... Ну, скажімо, двісті тисяч, якщо вам удастся його вистежити...

Це була чимала сума, пане професоре. Я міг заробити приблизно стільки, скільки з такими труднощами відклав за три роки, відмовляючи собі майже у всьому. Мушу сказати, це був аргумент, мабуть, сильніший, ніж гарні колінця, на які я мимохіт зиркав щохвилини. Мене обсипало жаром.

— Справа зовсім не в грошах, — відповів я поважно. — Я боюся, щоб, приставши на ваше прохання, не вступити в конфлікт з відповідними положеннями закону.

— Чому? — здивувалась вона. — Хіба не можна допомогти нещасній жінці? Хіба вам заборонено гуляти вулицею?

Справді, такої заборони, мабуть, не було, навіть якби я йшов за кимось назирці. Звичайно, мені не треба було погоджуватися, пане професоре. Але доля підступно дала мені кілька років спокою, і я вирішив, що грошові справи її не цікавлять. А втім, хотів би я побачити того, хто на моєму місці знехтував би не тільки двомастами тисяч, а й цією гарною Іренею. В ній було щось таке, від чого на думку зразу спадало ліжко. І взагалі кожна хвилина вагання здавалася згаяною. А це багато важить у житті чоловіка, навіть такого хирлявого, як я, і я відчув себе дуже неспокійно.

— А якщо мені не пощастиТЬ? — запитав я для певності.

— Вам неодмінно пощастиТЬ, — відповіла вона і вийняла з торбинки пачку банкнотів по тисячі злотих. — У кожнім разі, візьміть завдаток.

Я ще трохи повагався, Жінка дивилась на мене й усміхалася, ледь розтуливши вуста й примруживши очі, гарна й запашна, і простягала мені гроши. Я відчув щось недобре, бо це дуже скидалося на спокусу диявола. Та я простяг руку, і гроші зникли в моїй кишені.

Я не сказав правду Вонсикові. Адже в нього були свої таємниці, він, певне, теж вистежував зрадливих чоловіків, пив казна з ким і багатів на підозрілих махінаціях, про які я волів нічого не знати. Я тільки попередив, що протягом двох чи трьох днів пополудні мене не буде в конторі, бо маю залагодити деякі особисті справи, тож нехай він сам трохи посидить за машинкою. Вонсик погодився неохоче, бо це ламало йому якісь плани, та я різко наполіг, і він побажав мені успіху, солоденько всміхаючись.

Перед тим, як вийти, я пішов за ширму, де стояло мое ліжко, витяг валізу, одягся в нове й почав перераховувати свої тисячі. Я робив це через день. Я добре знов, що їх тепер двісті тридцять чотири. Я доклав ті шістнадцять, що мені дала Ірена, і таким чином досяг кругленької суми в чверть мільйона. Коли одержу від Ірени решту, сміло зможу переїхати до Варшави, купити однокімнатну квартиру й підшукати собі відповідну посаду. Я також подумав, що було б непогано мати в тій квартирі на тахті Ірену. Від цих думок мені запалали щоки, і я хутко вийшов на вулицю. Тепер я вже будь-що хотів зловити її чоловіка з чужою жінкою.

Я читав багато кримінальних романів, де люди безнастанно стежили одне за одним і начіплювали то штучні носи, то бороди й вуса, щоб вистежуваний не відізнав їх. Подумавши, я вирішив купити темні окуляри.

Ми домовилися з Іренею зустрітись о п'ятій. Вона вийшла з свого дому разом із кремезним чоловіком, досить пристойним на вигляд. Я стояв у темних окулярах, спершись на тютюновий кіоск, і ніби читав «Жице Варшави». Ірена нишком глянула на мене, мовчки помахала чоловікові рукою і пішла кудись.

Боже, яка гарна була в неї хода і які чудові вона мала ноги!

Вітольд Клопотовський — я запам'ятив це ім'я з заяві — хутко пройшов повз мене. З енергійних рухів цього чоловіка було видно його рішучу вдачу. Зодянений він був дуже скромно — сірий костюм не першої свіжості й капелюх, насунений на очі. Щастя, що в ці весняні дні була гарна погода й не падав дощ. Клопотовський зайшов до найближчої перукарні, і я майже півгодини ходив сюди-туди вулицею. А втім, це давало якусь надію: до перукаря часто йдуть перед побаченням. Коли він нарешті вийшов, я затулив обличчя газетою. Ми пішли далі.

Я дивився на його міцну потилицю, і від думки, що він може мене помітити, мені стало недобре. Ale поки що все йшло гаразд. Ми звернули на ринок, пройшли вздовж Суконного ряду, і він тієї ж миті шаснув у ворота на лінії А—Б. Мить повагавшись, я пішов за ним. Він підіймався сходами: знизу я добре чув його кроки; на третьому поверсі зупинився й подзвонив. Одразу ж відчинилися й грекнули двері. Моя роль видалася мені напрочуд легкою. Я зійшов на третій поверх, запам'ятив номери обох квартир і спустився до воріт. «Юзеф Банялюк, державний службовець» — мабуть, не те. «Аннабелля Ковалська, театральна артистка» — тут була надія. Я вийшов на вулицю. Світило сонце, але дмухав холодний вітер. Я ходив дуже довго, втішаючи себе тим, що за кожну хвилину Ірена платить мені тисячу золотих. Цю суму я міг вистукати на машинці не швидше, ніж за дві години, та й то коли багато клієнтів, бо часто цілими годинами сидів без роботи. До того ж я знову уявив собі Ірену голою й побіг на сходи, щоб побачити, з яких дверей вийде Клопотовський. Я піднявсь на півповерх вище й чекав, коли грекнуть двері.

Сходами снували різні люди й зиркали на мене, хто з підозрою, а хто з осітрахом, а якась дама навіть злякано скрикнула. Минуло багато часу, вже й сонце зайшло, а він усе ще не виходив; нарешті я почув, як грекнули двері. Я перехилився через поручні: Клопотовський вийшов з помешкання Аннабеллі Ковалської. Задоволений, я подався назирці. Він пробув там більше години, цього часу було досить, щоб роздягтися, зрадити дружину, вдягтися й навіть потім закусити. Тепер ми йшли вулицею Шевською. Зненацька Клопотовський спинивсь перед вітриною з різним насінням. Я поминув його й став біля вітрини з марками. За хвилину він підійшов до мене; серце моє злякано закалатало. Він торкався ліктем мого ліктя, і я з розpacем чекав, що він зараз дасть мені мордаса. Та він, видко, був філателіст, бо почав пильно розглядати марки. Я поволі відійшов, нудно скривившись, перетнув вулицю й склався за кіоском з газетами. По хвилі Клопотовський пішов далі, і тепер я уже без пригод провів його додому, а тоді мерещі побіг до невеличкої кав'ярні в передмісті, де домовився зустрітись із Іренею. Вона прийшла за годину, усміхнена й запашна. Я підсунув їй стільця з виглядом переможця.

— Скажіть, прізвище Аннабелля Ковалська вам щось промовляє? — кинув я недбало.

— Ну звичайно. Свого часу це була відома артистка. Вона померла торік. Її син працює разом з моїм чоловіком.

Отже, все виявилося не таким простим, як мені здавалося.

— А може, він вас не зраджує? — запитав я, приховуючи розчарування.

— Це неможливо, — відказала Ірена. — Він кудись ходить. Раніше вінувесь час сидів дома. А тепер поводиться так, наче має коханку. Будьте терплячі.

— Спробую, — відказав я й зиркнув на її ноги.

На нас дивилися люди, і в мені зростало почуття чоловічої гордості — я розмовляв з такою вродливою жінкою.

— Я дивуюся, що ви марнуєте час у цьому бюро, — сказала вона тихо.

- Тимчасове пристановище,— відповів я. — Не всі роблять те, що ім до вподоби.
- У вас не все гаразд з біографією? — здогадалася вона.
  - Адвокатура для мене закрита,— зіткнув я.
- Іrena співчутливо торкнулася моєї руки. Від цього дотику я весь спалахнув.
- Може б, ми з вами десь разом повечеряли? — швидко запитав я.
  - Боронь боже! — вигукнула вона. — Тепер я мушу бути дуже обережна!
- Бо якби він довідався, що я зустрічаюся з кимось, то негайноскористався б із цього! — I, всміхнувшись, додала: — Потім... після розлучення.
- Ці слова довго не давали мені заснути. Я дуже шкодував, що надворі ніч і я мушу лежати в ліжку й чекати дня.

Уранці я вибіг з дому зразу ж після дев'ятої, лишивши бюро на Вонсика, який цього разу не надто засмутився. Ale мені було байдуже, якби він навіть ошукав мене на кількасот злотих під час поділу денного прибутку. Я вирішив чатувати перед конторою Клопотовського, бо він міг залагоджувати свої особисті справи і в службовий час. Клопотовський працював у воєводському управлінні, і поблизу, як на те, не було нічого, крім молочного бару. Я терпіти не міг коров'ячого духу, мене нудило від молока, та що я мав чинити? Я замовив кефір і яйця, став коло вікна й дивився на великі двері воєводського управління.

Люди снували, мов ті мурахи, і я мусив добре пильнувати, щоб не прогавити Клопотовського. До управління часто під'їджали автомашини, і я боявся, що він ускочить у якусь «шкоду», та, на щастя, поряд була стоянка таксі, і подібні гонитви на машинах я не раз бачив у кіно. Час тягся надзвичайно повільно, я раз по раз замовляв кефір або молоко, щоб не привертати до себе уваги, і настала хвилина, коли я відчув, що не проковтну більше ані грама; та, на щастя, в цю мить Клопотовський вийшов на вулицю. Він навіть не глянув на машини. Я рушив за ним віддалік з виразом байдужості й нудьги на обличчі. Звертаючи, Клопотовський зиркнув через плече в мій бік. Я трохи стороїв, але, на щастя, того дня не взяв темних окулярів. А втім, це, мабуть, були зайві побоювання, бо досі він не завдавав мені жодного клопоту: з'являвся завше там, де я його очікував, ходив пішки й не тікав у бічні вулиці чи в пасажі.

Так ми йшли кілька хвилин. Клопотовський ніде не зупинявся, знову звернув, і я вже знов, що він іде додому кружним шляхом. Це було нове розчарування. Я подумав, що можу так гасати за ним без кінця-краю й що цей чоловік живе нецікавим життям. Я вже придивлявся, де б мені заховатися, і знову вибрав тютюновий кіоск, та Клопотовський теж підійшов туди, купив пачку сигарет і, спершись на кіоск так, щоб його не було видно з дому, закурив, раз по раз зиркаючи на свої ворота. Ну, це вже була цілковита дурниця. Я зупинився біля вітрини єдиної тут продуктової крамниці й витріщив очі на пляшки з оцтом та спецією для печива. Я розумію, з мого боку це було дилетантство, й жоден детектив світу навіть не плюнув би в мій бік, але стеження за тим, хто сам когось вистежував, не вимагало великої обережності.

Так минуло, мабуть, із чверть години, коли раптом з воріт вийшла Іrena, елегантна й чарівна, як завжди. Вона звернула в протилежний від нас бік і найкоротшим шляхом подалася до центру міста.

Клопотовський вийшов з-за кіоска й рушив їй услід. Йому було дуже легко стежити за Іrenoю, бо вона не озиралася. Для певності Клопотовський ішов попід самими будинками. Я не міг тут нічим зарадити. Якби я підбіг до Ірени й попередив, то викрив би себе як її агент.

Так ми ввійшли в маленьку вуличку, назви якої я вже не пам'ятаю, де було повно крамниць готового одягу й галантерейних товарів. Іrena сповільнила ходу, а Клопотовський зайдов у ворота й почав стежити за нею крізь ажурне плетиво. Перед однією вітристою Іrena на мить спинилася, ледь помітно кивнула комусь усередині рукою, а сама зайдла в підворіття. За хвилину з крамниці вийшов досить вишукано вдягнений чоловік, як усі приватники того часу, і теж зник у підворітті. Це була для мене прикра несподіванка, пане професоре, я тепер уже знов, звідки походять пообіцяні мені Іrenoю гроші. Я подумав про підступність жінок і здивувався власній наївності. Ще б пак, чого б це така жінка, як Іrena, могла зацікавитися моєю особою, хоч хай би я вдавав із себе магістра юстиції або навіть адвоката? Я заприсягся більше не вдавати з себе

нікого, бо це зрештою призводить тільки до лиха. Для мене то був тяжкий удар, пане професоре, бо минулої ночі я з дурного розуму набудував безліч ідіотичних планів.

Та повернімося до фактів. Тільки-но крамар щез у підворітті, як Клопотовський вийшов із засідки. Мушу призначатися, тепер я дививсь на нього зовсім іншими очима: нас щось єднало. Інакше глянув я й на його поношений костюм. Клопотовський зробив кілька кроків, розгублено оглянув вулицю й зайшов до аптеки навпроти крамниці. Мене охопило почуття, схоже на класову зневість, і я подумав, що в оподаткуванні та штрафах є щось глибоко справедливе, хоч вони нібито й відбирали в мене клієнтів. Я швидко проминув аптеку й здивувався, бо Клопотовський там комусь телефонував. Я задумався, кому може телефонувати чоловік, який хвилину тому довідався про зраду дружини. Я, мабуть, подзвонив би до фінансового відділу, щоб там зайнялися крамницею цього перелюбника. А може, Клопотовський телефонував коханці, щоб повідомити їй своє рішення порвати з Іреною?

Я з гіркотою подумав, що з руїни моїх мрій можна ще врятувати чимало — двісті тисяч — і що настав сліщний момент для продовження стеження. Клопотовський вийшов з аптеки й почав нервово прогулюватися вулицею. На щастя, рух тут був великий, коло крамниць вешталося багато жінок, і для нас обох вистачило місця. Так минуло чимало часу, й це завдавало мені щораз більшого болю, бо уява моя малювала найнеймовірніші картини. Клопотовський ходив поблизу воріт, палячи цигарку за цигаркою, він дуже хвилювався. «Чого він іще жде?» — подумав я. Якщо хотів спіймати їх на гарячому, то прогавив найдорожчі хвилини. На жаль, він тільки безнастанно ходив туди й сюди.

Це безглузде очікування тривало добру годину. Нараз Клопотовський склався за гратеги, з воріт вийшла Ірена, і я, щоб уникнути зустрічі з нею, зайшов до якоїсь крамниці і вийшов звідти тільки тоді, коли жінка звертала за ріг. З воріт саме виходив крамар. Вираз обличчя видавав його глибоке задоволення життям. На тротуарі навпроти з'явився Клопотовський. Я палко бажав, щоб він підбіг і зацідив крамареві в піку. Та де там! Клопотовський тільки зиркнув на коханця своєї дружини і швидко пішов геть. Я подався за ним. На жаль, він повернувсь до своєї контори. Було близько дванадцятої, і я вирішив теж іти додому, на сьогодні з мене було досить, та й взагалі здавалось малоймовірним, щоб він знову подався кудись перед кінцем робочого дня, хоч я дуже дивувався, що цей чоловік ще може працювати. Мабуть, він мав міцні нерви.

Я швидко йшов вулицею, добираючи іронічні й жовчні слова, які лаштувались кинути Ірені у вічі. За хвилину я вже стояв біля нашого бюро. Під вивіскою білів папірець: «Бюро засчинене до 14 год. з огляду на важливі урядові заходи». Це був непрофесійний стиль Вонсика. З-за дверей долинали притишенні голоси. Я сердито вийняв з кишені ключа й швидко відімкнув двері. За столиком сиділо троє: Вонсик, опасиста власниця крамниці готового одягу, яка вже приходила замовляти клопотання про зниження податку, та худий, досить неохайно вдягнений чоловік. Його Вонсик відрекомендував мені якось на вулиці: «Пітель, великий начальник і мій найближчий друг». Посеред столу стояла пляшка оковита, а поряд, на аркуші пергаментного паперу, лежали сардельки. Мене пойняла лютъ, що вони перетворили бюро на корчму, і то, мабуть, за гроші цієї купчихи, а я змушений буду друкувати її клопотання.

— Перш ніж зайти, треба постукати, мій хлопче, — випередив мене Вонсик, маскуючи роздратування усмішкою. — Та коли ти вже зайшов, то випий з нами.

— Я не люблю горілки, — різко відказав я. — До того ж мені треба написати кілька клопотань.

— Ale ж нема жодного клієнта! — засміявся Вонсик, та тієї самої хвилини відчинилися двері й до кімнатки зайшов невисокий чоловік в окулярах.

— На дверях висить оголошення, що бюро засчинено до чотирнадцятої! — роздратовано крикнув Вонсик. — Приходьте по обіді.

— Чому? Я вільний! — вигукнув я. — Сідайте, будь ласка.

Чоловік не сів, а знову прочинив двері і впustив до кімнати ще двох. Усі троє тримали руки в кишенях.

— В чому річ, панове?! — вигукнув Вонсик.

Чоловік в окулярах вийняв посвідчення.

— Ми з органів безпеки,— сказав він. — Маємо наказ зробити в вас обшук.

Я здригнувся, бо вперше бачив таких людей зближка. Навіть оте бидло Вонсик зблідо, в начальника Питля затремтіли руки, а крамарка хапала ротом повітря, мов рибина, яку витягли з води. Обшук проходив чітко, і в міру його просування мій жах зростав. З теки начальника Питля, який виявився чиїмось референтом, видобули податкового акта крамарки, а з кишені — грубу пачку банкнотів по тисячі злотих, на око — штук сто п'ятдесяти. Чарки з горілкою доповнювали картину типової хабарницької оборудки. Мені запаморочилося в голові, і я сів на стілець. Ось доля і вдарила мене жорстоко, через цього п'янину я сяду в тюрму, бо хто мені повірить, що я тут зовсім непричетний? Але проти попередніх випадів, цей, нинішній маневр долі виявився такий грубий, що мені було соромно за неї. Де поділася її тонка іронія? Працівники органів безпеки діяли чітко, можна було лише захоплюватися їхньою роботою: налітали на свої жертви саме там і саме тоді, де й коли треба. Ось тепер вони витягли з-за штори мою валізку.

— Це мое! — вигукнув я. — З цими людьми я не маю нічого спільногого! Я щойно прийшов... Погляньте самі: на столі навіть нема четвертої чарки! Я взагалі не знаю, що тут діється! Компаньйон скористався з моєї відсутності й...

— Добре, добре,— відповів той, що в окулярах.

Я осатаніло глянув на Вонсика. Він був тепер бузковий зі страху. Той, що був в окулярах, витяг з-під брудної близни мої тисячі. Тепер Вонсик метнув на мене сповнений люті погляд. Мабуть, подумав, що я ошукував його; це, звичайно, було не так.

— Ці гроши я заощаджував три роки! — заволав я. — Можете самі перевірити!

— Гаразд, гаразд! — повторив той, що в окулярах. Він саме переглядав папери в шухлядах мого столика. Це були переважно копії клопотань.

— Ходімте,— сказав він нарешті.

Я вийшов перший. Біля воріт стояв чорний «сітроен». Ми сіли втвоюх: той, що в окулярах, Вонсик і я. Решта залишилися в бюро: мабуть, чекали на другу машину. Ми мовчали, і я дуже шкодував, що між нами сидить працівник органів безпеки, бо мені страшенно кортіло зацідити Вонсикові в пику. Ми поминули воєводське управління, і я подумав, що Іреніна зрада — по суті, дрібниця супроти нещастя, яке спіткало мене. Я мав би вже давно втекти від Вонсика й влаштуватися десь на скромній посаді. На жаль, цього разу доля вчинила зі мною справедливо, як того й вимагала історія.

Ворота тюрми з гуркотом зачинилися за нами. Я чув усяку всячину про управління безпеки й хоч ніколи нічому не вірив, тепер мав таке відчуття, наче наді мною опустилося віко домовини. Даремно я радів, що справа ця не політична.

В канцелярії у мене забрали годинника, гроши й авторучку; підписуючи протокол, я насилу стримував слези. Мене одвели до окремої камери, де я міг сісти на нарах і добре подумати про своє життя. Хоч я був не винен і готовий захищатися, мене обняли недобрі передчуття: адже доля особисто дбала про мене і, як колись у таборі, так і тепер, могла на кілька років замкнути в цій камері й на якийсь час забути про мене. На жаль, ці передчуття незабаром підтвердилися: мене повели не до слідчого, а до лікаря. Це був дебелій офіцер у білому халаті, одягненому поверх форми. Асистувала йому досить гарна медсестра. На мене завели картку й розпочали детальний огляд.

— Тиск двісті сорок,— повідомила медсестра.

— Не може бути! — вигукнув я.

— Це від переляку,— констатував лікар. — Рекорд тижня. Наступний огляд через чотирнадцять днів.

— Через чотирнадцять днів мене вже тут не буде,— відповів я впевнено. — Я не винен. Сталося непорозуміння.

Лікар співчутливо глянув на мене. Я повернувся до камери пригнічений і тільки-но сів на нарах, як увійшов наглядач — приніс постіль.

— Коли заходить начальство, в'язень повинен устати,— сказав він.

Я підхопився.

— Прошу вибачення. Я не знаю тутешніх звичаїв,— сказав я. — Знаєте, я потрапив сюди помилково...

— Застеліть рівненько постіль,— буркнув він і вийшов.

Двері важко грюкнули. Я зостався сам у камері, забутий цілим світом, і зрозумів, що людина іноді ладна битися головою об стіну. Коли настав час лягати, я надів сорочку з сирового полотна й широчезні спідні з поворозками, накрився ковдрою й заплакав над своїм занапашеним життям. То була страшна ніч, пане професоре.

Усупереч пессимістичним сподіванням, на допит мене повели другого дня вранці. Трусячись, мов од лихоманки, я зайшов до простої кімнати, яких багато в кожній установі. За письмовим столом сидів той самий маленький чоловік в окулярах, який нас заарештував. Він показав мені на стілець oddalік від письмового стола й підсунув до себе друкарську машинку.

— Розкажіть мені свою біографію,— сказав він.

— Я хочу зразу заявiti, що не маю нічого спільногого з Вонсиковими аферами,— почав я промову, яку приготував уночі. — Він робив це потай від мене. До бюро він привів тих людей уперше. Я повернувся несподівано — буквально за п'ять хвилин до того, як прийшли ви, і теж був обурений, бо ніколи не хотів діяти всупереч законові. Між іншим, я саме зібрався був йому сказати, що виходжу зі спілки з ним і шукатиму собі місце в державній установі.

— Гаразд,— мовив чоловік в окулярах. — Розкажіть мені свою біографію.

Я розповідав невпевненим голосом, наче на першій сповіді. Я знов, що не можна нічого приховувати, бо вони й так усе знають, але коли почав історію з мундиром і табором, то почервонів, бо це було таки трохи дивно для нормального сприйняття. Я злякався, що працівник органів безпеки може й справді мене запідоzрити в шпигуванні на користь гітлерівців. У той час відбувалося багато процесів над колабораціоністами. Якби, скажімо, розшукали підхорунжого Савицького, то я напевне загойдався б на шибениці, бо ніхто не міг підтвердити, що я надяг той мундир тільки з дурного розуму. Я пильно дивився на чоловіка в окулярах, але він теж почервонів, кілька разів хмикнув, потім перестав друкувати й грізно зіпонув:

— Що ви мені тут ахінєї розводите!

— Присягаюсь — це правда! — вигукнув я.

В моїх очах, мабуть, світилася щирість, бо, подивившись на мене, він знову хмикнув і заходився друкувати далі. Нарешті я залишив позаду війну, батьківський підвал з браслетом і дійшов до бюро клопотань.

— А тепер хочу розпочати нове життя,— закінчив я. — І стати повноцінним членом суспільства, працювати там, куди мене поставить держава.

Працівник органів безпеки блиснув окулярами, вийняв з машинки надрукований аркуш і заклав чистий.

— Чи признаєтесь ви в усьому? — запитав він.

— В чому я повинен признатися?! — вигукнув я. — Я ж уже сказав вам, що Вонсик...

— Облиште свого Вонсика! — гrimнув працівник органів безпеки. — І не прикрайтесь дурником! Адже ви член підпільної організації, яка працює на іноземну розвідку!

— О боже! — скрикнув я, і серце підстрибнуло мені аж до горла.

— Признайтесь у всьому! — повторив працівник органів безпеки. — Може, знайдуться для вас пом'якшувальні обставини. Ви дали себе завербувати з дурного розуму, адже так?

— Я нічого не знаю! — розpacливо вигукнув я. — У мене ні з ким навіть мови не було про щось подібне!

— Невже? — посміхнувся він. — А хто вам наказав стежити за громадянином Клопотовським?!

Далі про це не варто й писати. Коли я повернувся до камери й за мною знов грюкнули двері, я знепритомнів. Це вже було понад мої сили. Прийшовши до тямі, я побачив, що наглядач міцно тримає мене за комір.

— Я вас відучу гризти гратеги! — погрозливо гукнув він.

Віконце було так високо, що годі було повірити його словам. Тепер, коли я все тверезо зважив, мушу визнати, що доля, звинувачена мною в невігластві,

цілком реабілітувала себе. Ясна річ, це я привів працівників органів безпеки до Вонсика та його хабарників. Я аж тепер зрозумів, кому телефонував Клопотовський з аптеки. Як відповідальний працівник воєводського управління, він не міг стерпіти, щоб за ним стежив підозрілий тип з орлиним носом. Бо тоді був період замахів на державних службовців, а в лісах іще никали банди. Хіба могло мені спастися на думку, що за мною також стежать? Мабуть, жоден автор кримінальних романів не придумав би такого багатоступінчастого стеження. Але факти, які трапилися в моєму житті, справді важко було вигадати.

Відбулося ще кілька допитів, на яких я нічого не приховував (від обов'язку мовчати про Ірену мене, зрештою, звільняв її роман з крамарем), і мене випустили на волю.

Останні дні я провів в ілюзорному страхові, що Іrena відмовиться від своїх слів або втече з коханцем за кордон. На щастя, нічого такого не сталося, не дійшло навіть до очної ставки. Ale після виходу з в'язниці в мене більше не було бажання здібатися з нею. Не хотів я більше бачити Й Вонсика. Я вирішив забрати валізку з грошима й мерцій повернутися до Варшави. Я побіг до бюро, але двері виявилися запечатані. Згодом я довідався, що властям неважко було виявити податкове порушення: крамарка визнала, що Вонсик злупив з неї за посередництво кругленьку суму, яку не вписав до облікової книги.

І тут на мене впав остаточний, нищівний удар: двірник вручив мені накази про додатковий податок і штраф, а також протокол про накладення арешту на мої двісті п'ятдесяти тисяч — у рахунок цієї заборгованості. Я стояв із цим документом посеред двірницької, неспроможний навіть поворухнутися, і, мабуть, мав жалюгідний вигляд, бо двірник запитав:

- Може, вип'єте чарку, пане Пищик?
- В мене нема грошей,— машинально відказав я.

На кого я міг нарікати? Я сам був винен у всьому. Доля завдала мені такого спритного удара, що я покотився мов м'яч. Тієї ночі з трьома тисячами в кишенні й валізкою, повною брудної білизни, я чекав поїзд на Варшаву. Такий був епілог моїх мрій про елегантних жінок та багатство. Я покидав місто крадіжкою. Стоячи в коридорі переповненого вагона, згадав підібну втечу з Варшави кілька років тому й подумав, що людина — напрочуд чіпка до життя, хоч би воно було хтозна-яке погане.

Тепер я помину наступні кілька років і спробую перейти до останнього епізоду. Я й так боюся, що набрид уже Вам, пане професоре, але мені важко було стисліше описати всі ті події. Після останніх випробувань я переконався, що доля завдає мені ударів навіть у грошових справах, тільки-но я починаю трохи підійматися. Коли я носив чужі долари чи тулив гріш до гроща, вона не цікавилася мною; вона вдарила, коли я забажав протягом кількох днів здобути двісті тисяч, не рахуючи Ірени. (Її я бачив якось на вулиці в товаристві гладкого лисого чоловіка; мабуть, вона була п'яна, бо неприродно голосно реготала.) Ви, може, подумаете, пане професоре, що я даремно нарікаю на долю, бо винен тут передусім мій дурний розум. Згоден: мені треба було затягнити, що в такі бурхливі часи не можна безкарно грatisя в таємного агента. Надто пізно зрозумів я також те, що тип дрібного торговця (я був саме торговець — продавав клопотання) приречений на загибель. Байдуже, що дехто з торговців живе й досі,— я не належу до тих людей, які воліють залишитися на другому плані життя.

Досі я не згадував, що моя сестра, яка вийшла заміж у концтаборі, жила в Варшаві. Оскільки я нізащо в світі не попросив би допомоги в батька, то, зважаючи на обставини, постукав у двері сестриної квартири на Мокотові. Вони з чоловіком займали дві кімнати у відбудованому будинку; швагер одержав їх від Національного банку, де обіймав відповідальну посаду. Це був худорлявий і вельми поважний чоловік. Вітаючись зі мною, і він, і сестра дивилися на мене так, як дивляться люди, що, дотримуючись ретельно чистоти, знаходять раптом у своєму ліжку блощицю. Ім не було чого особливо дивуватись: вони просто передчували, що їх чекає. Я зайняв канапку начебто на кілька ночей, а проспав на ній понад рік.

Першого ж дня швагер мав зі мною серйозну розмову. Я з цікавістю дивився на людину, яку не бентежив схожий на бараболю ніс моєї сестри.

— Щоб потім не було ніяких непорозумінь,— сказав він із притиском.— Мені дуже подобається те, що відбувається в Польщі.

— Мені також,— запевнив я його.

— Це добре. Бо ми порвали з твоїм батьком: він реакціонер.

— Мене завжди дратували його дрібнобуржуазні погляди! — відповів я, але не міг позбутися думки, що саме батько тріумфує наді мною, бо його майстерня весь час процвітала, а мною доля підмітала брук. Швагер дивився на мене проникливим поглядом.

— Гаразд,— сказав він. — А що ти вмієш робити?

— Можу працювати в якісь конторі.

— Роботи вистачає. Я волів би, щоб ти не працював у банку, бо хтось може подумати, що я пригриваю родичів. Прихід до мене завтра в канцелярію. Тільки май на увазі: я не збираюся брати тебе під свою протекцію.

— Кожен — коваль своєї долі,— відповів я і тут же подумав, що не я кую свою долю, а вона кус мене. — Я хочу чесно працювати на благо народної Польщі,— дбав я.

Останнім часом, а надто у в'язниці, я мав змогу поміркувати про своє подальше життя.

Вистачило швагерового дзвінка, щоб мене зразу прийняли на добру посаду. Не буду тут описувати тих років. Лише коротко скажу, що я одружився і, завдяки заслугам дружини, а також швагерові допомозі (він будь-що хотів спекатися мене зі своєї канапки), ми одержали неподалік кімнату з кухнею. Зі своєю дружиною я познайомився на роботі: а втім, вона й досі працює в тому самому управлінні. Вона була трохи старша за мене й не дуже гарна. Дружина страшно побивалася, що не може мати дітей, і, як колись визнала в гніві, тільки через це вийшла за мене. Але це вже не стосується теми.

Я часто думав про те, чому мені не пощастило зробити кар'єру в канцелярії, хоча я безнастінно до цього прагнув. Біографія моя тут була ні до чого. Я вважав, що не варто згадувати про студентську організацію, і в анкетах давав тільки негативні або політично нейтральні відповіді. Відповідь «кравець» у графі «професія батька» спрощяла, мабуть, добре враження і зараховувала мене до групи людей, яких можна висувати. Як Ви пам'ятаєте, пане професоре, мені свого часу так і не пощастило проникнути в підпілля. З іншими рубриками я теж не мав клопоту: батько мій не володів нерухомим майном, я ніколи не був за кордоном і не мав там кревних. Про Krakів писав дуже коротко: працював у бюро клопотань, а про короткочасне перебування у в'язниці взагалі не згадував, бо ж я потрапив туди помилково. Певна річ, ці скупі дані не відбивали всього моого життя, та я відповідав тільки на запитання. Цей дещо формальний підхід до анкетних питань мене самого трохи непокоїв, але незабаром я забув про все і при кожній новій потребі дослівно повторював попередні відповіді. Причина моого невезіння була в зовсім іншому. Почалося з того, що мій начальник просто не злюбив мене. Дивився на мене холодно й недоброзичливо, як швагер. Потім приєдналося й інше, зокрема сутички з відвідувачами, які приїздили з периферії; вони зовсім не вміли поводитися, раз по раз підганяли мене, а коли я закликав їх до порядку, бігли скаржитися начальникові. Як я довідався згодом, начальник створив про мене в дирекції таку думку, що про підвищення не могло бути й мови. Там визнали, що я не зумію ніким керувати, що я здатен тільки виконувати накази, й мене навіть пересадили од вікна в куток залу.

Ви, напевне, подумаете, пане професоре, що я мав радіти і з цього. На жаль, людина завше прагне чогось більшого, ніж має. Незабаром мене перестало задовольняти механічне виписування квитанцій, пройшла й апатія, викликана минулими невдачами. Що ж, час — найкращий лікар. Зрештою, велику роль тут відігравало становище моєї дружини, яку підвищили до начальника відділу. Вона заробляла більше, ніж я, до того ж користувалася загальною повагою. Я зазнав багатьох принижень, бо жодне подружжя не буває щасливе, коли дружина посідає вище становище. Про мене часто казали: «Це чоловік начальниці Гжеляк», — що доводило мене до шаленства. Я добре пам'ятаю, як у період тимчасових труднощів з постачанням продуктів запровадили продо-

вольчі картки і дружина, як керівник, одержувала на чотириста грамів м'ясо більше, ніж я. Такого становища довго не витримає жоден чоловік. Крім того, було щось вельми тривожне в тому факті, що за суспільного ладу, який сприяв зростанню людей, я ніяк не міг зробити кар'єру. Мене оточували люди, часто без освіти, колишні робітники, тож я мав би відразу висунутися серед них. Навіть більше: я не відчував, що до цього причетна доля, бо нічого не сталося. Я тяжко засумував, неспроможний змиритися з думкою, що до кінця життя лишуся референтом.

І тут доля раптом виявила до мене прихильність. Я давно підозрював, що начальник охоче позбувся б мене, але не наважується зробити це через мою дружину. Це теж страшенно гнівило. Наші стосунки з дружиною, між іншим, день у день гіршали. Одного разу начальник підсів до мене й доброзичливим тоном сказав:

— У мене є для вас приємна новина, колего Пищик. Організується самостійне бюро координації. Там дуже бракує кваліфікованих кадрів. Мені доручено відрядити туди здібного працівника, і я зразу ж подумав про вас. Це підвищена, колего Пищик.

Я не збирався відмовлятись. З мого боку це зовсім не було авантурництво, і мені нема в чому собі діркнути. З начальником ми розлучились обопільно задоволені, я радо попрощався з дружиною, як зі своїм старшим колегою, передав акти, папки та реєстраційні книги й перебазувався на нове місце.

У СБК все пішло інакше, і мені здалося, що я нарешті осідав коня успіху й погнав учвал. Бюро було невелике й містилося на четвертому поверсі високого будинку, який саме обкладали пісковиком. У директорових очах не було й крихти тієї неприязні, що в мого колишнього начальника.

— Я радий, що ви перейшли до нас, колего Пищик,— сказав він, міцно тиснучи мені руку над письмовим столом, захаращеним паперами. — У нас є важлива неохоплена ділянка — звіти. Я хотів би, щоб ви зайнялися саме нею. Сподіваюся, на вас можна розраховувати.

— Постараюся, пане директоре,— відповів я охоче. — Я всіма силами прагну сприяти будівництву нового життя.

Директор подивився на мене спідлоба.

— Вивчіть інструкцію,— сказав він. — І зразу ж беріться до справи.

Я пішов до начальника відділу кадрів. Начальник, ще молодий чоловік з блідим обличчям і тонкими губами, які свідчили про впертість, не спускав з мене пильного погляду, коли я заповнював анкету. Мене це трохи навіть збентежило, надто коли я дійшов до рубрики «Участь у політичних громадських організаціях і т. д. до 1939 р.», і я завагався, чи не згадати про ту озонову спілку¹, але ж не міг я так раптово визнати своє членство в ній після замовчування в інших анкетах. За хвилину виявилося, що його цікавило зовсім інше.

— У вас гарне письмо,— сказав він. — Це добре. Нам потрібен редактор стінної газети. Сподіваюсь, ви не відмовитеся?

— Ну звичайно! — вигукнув я радісно. — Агітацію і пропаганду я вважаю одним з головних завдань нашої доби!

Ви, мабуть, помітили, пане професоре, що в мене справді гарне й акуратне письмо. Я виробив його за кілька років праці в бюро клопотань. Тут я влаштувався у великій кімнаті, де працювали ще дві співробітниці: Вих та Ярош. Я складав зведені звіти на підставі чисельних звітів з периферії. Звісно, все, що писав, передруковувалося на машинці, але моє акуратне письмо полегшувало друкаркам працю й прискорювало справу. А це було дуже важливо, бо звітів надходило багато, райони присилали все це в останню хвилину, їх треба було якомога швидше спекатися наприкінці місяця чи кварталу, що контролював сам директор. Та лише в стінгазеті моє письмо здобуло цілковите визнання: я не тільки підписував краснописом фотографії, не тільки малював тушшю гасла, але й переписував короткі статті про найважливі² роковини чи політичні події. Статті ці виходили переважно з-під пера товариша Кацперського, начальника відділу кадрів, і мені здавалося, що він повинен дивитися на мене прихильнішим оком,

¹ «Табір національної консолідації» (іронічно «Озон») — політична організація, створена 1937 р., яка намагалася згуртувати довкола санаційного режиму різні націоналістичні групи.

та, на жаль, попри всі мої зусилля, я постійно відчував на собі його холодний, допитливий погляд, хоч нібито користувався в нього доброю репутацією.

Я, звичайно, зовсім не хочу сказати, що головна причина моого успіху в СБК — гарне письмо. Стінгазета була тільки щасливим початком. За нею пішло виписування всіляких дипломів та настінних гасел. Успіх приносила й праця в галузі звітів, бо це була особлива пристрасть нашого директора. Вищі інстанції були безжалільні, коли йшлося про форму, кількість і своєчасність звітів, суворо вимагали від директора, і той шукав людину, яка зняла б з його голови той чималий клопіт. Це зробив я.

Мій безпосередній начальник, завідувач відділу Козеніцький, людина смілива, але досить нетерпляча, звалив на мене левову частку роботи. Незабаром я став незамінним фахівцем звітів, і ніхто, крім мене, не міг перелічити напам'ять не тільки всі їхні види, але й рубрики в окремих зразках.

Звітів справді було багато, і директор високо мене цінував. Це перекинуло між нами природний місток через голову завідувача Козеніцького, коли той два тижні хворів. Директор викликав мене дедалі частіше, ми разом надсилали звіти вищим інстанціям, і я міг зайти до нього коли завгодно. Незабаром директор послав мене проінструктувати підлеглі нам установи. Це вже було видлення. Я скрізь викликав до себе повагу, бо звітів усі боялися, мов вогню.

Немає потреби докладно змальовувати мою кар'єру. Досить сказати, що протягом двох років мені двічі підвищували платню на сто золотих і нарешті призначили заступником Козеніцького. Козеніцький, якого ще раніше непокоїли мої візити до директора, ставився тепер до мене набагато холодніше й навіть знущався. Найгірше було те, що він глузував з моєї роботи в редколегії стіннівки. Називав її «зібраним золотих думок колеги Пищик». Я не мав підстави соромитися тих думок, бо їхнім джерелом були офіційні заяви та постанови. До того ж тепер, завдяки підтримці директора та начальника відділу кадрів, я почував себе вже цілком упевнено. Зрештою, я сміливо виявив багато помилок у роботі Козеніцького, проявів самовдоволеності та легковажного ставлення до державних таємниць у звітах. Щоправда, директор вислухав мене неуважно, заглибившись у звіти, бо на нього знову тиснули виці інстанції. Директора зовсім не цікавили люди — його цікавила робота.

Тим часом Козеніцький, якому ввірвався терпець, учинив мені при всіх скандал за порушення субординації.

— Це казна-що, колего Пищик! — горлав він. — Я не дозволю ігнорувати мою особу! Це підлабузництво! Якщо ви ще раз побіжите до директора, не повідомивши мене, я зажадаю накласти на вас дисциплінарне стягнення — аж до зміщення з посади!

Ці слова, вимовлені різким тоном, діткнули мені до живого, бо сумління мое було чисте. Просто нарешті справедливо оцінили мої старання, в чому не було нічого дивного після довгої смуги життєвих невдач. Козеніцький ладен був записати всю мою роботу на свій рахунок, і тому я й надалі не мав наміру відмовлятися од візитів до директора.

По кількох днях ми обговорювали з Кацперським новий номер стінгазети. Як я вже згадував, мене бентежили його холодні, недовірливі погляди. Це, напевне, була одна з перешкод на шляху моєgo дальшого зростання. Ми на мить задумалися, кого б залучити до співробітництва, і Кацперський назвав Козеніцького. Це глибоко обурило мене.

— Він глузує з газети, — сказав я. — Йому не до вподоби те, про що ми в ній пишемо.

— Ви так гадаєте? — зацікавлено спітав начальник відділу кадрів.

— Я в цьому впевнений, — відповів я. — Він і мене не любить через те, що я не приховую своїх позитивних поглядів не тільки в газеті, але і в розмовах.

Кацперський окинув мене своїм пильним поглядом і нічого не відказав. У всяком разі, межи мною й Козеніцьким усталілися дуже напружені стосунки, але, широко кажучи, я сміявся з його примх. Я був незамінний і часто сидів на роботі до пізнього вечора. Між іншим, додому мені не дуже кортіло, бо дружина привела звідкись бридкого пса, рябого дворнягу; він зненавідів мене з першого дня і весь час на мене гарчав. Я почував себе вдома чужим і ще більше

віддавався роботі. Про долю та її безглузді витівки я, по суті, вже забув, бо їй і справді не було чого тут робити. І тоді зненацька сталося все оте...

Я знов за кілька тижнів наперед, що мене чекає почесна нагорода. Першими принесли мені звістку мої підлеглі жінки Вих та Ярош. (Найближчим часом нам мали затвердити дві нові штатні одиниці, бо кількість звітів постійно зростала.) Від Вих нічого не могло сковатися. Це була опасиста, самітна жінка, на кілька років старша від мене, але з претензіями; вона носила короткі яскраві сукні, а також дуже фарбувалася, в чому їй навіть дорікнув якось Кацперський. Її серце вимагало кохання. Коли прийшов я, вона була закохана в Козеніцького, але той безсилно, хоча й безуспішно, залиявся до зетемпівки¹ Ярош, який не було ще й двадцяти років. Вих болісно пережила це розчарування й відразу ж досить активно зацікавилася мною. Вона не тільки віддано дивилася мені у вічі, але дбала про лад на моєму столі, підстругувала мені олівці, наливала чаю, а в день моого народження принесла квіти в вазі. В нашій суперечці з Козеніцьким Вих рішуче стала на мій бік. Хоч на той час мої взаємини з дружиною вже зовсім ослабли і я спав на кухні, а дружина — в кімнаті з собакою, в мене не було ніякісінського бажання заходити в роман із Вих, бо вона була мені бридка. Я теж волів би позалицятися до молоденької Ярош, хоч вона була несмілива, тиха й досить заклопотана. Але через власні лінощі я приймав обожнювання Вих, бо Ви добре знаєте, пане професоре, як мені бракувало цього в житті; тільки іноді ставало страшенно прикро, що коли вже на мене хтось молиться, мов на ікону, то чому це робить бридка стара дівка, а не гарна дівчина.

Одного дня Вих прибігла дуже збуджена.

— Вас представлено до нагороди Хрестом заслуги, пане Янеку, — сказала вона й загрозливо схилилася наді мною. — Ви собі навіть не уявляєте, яка я рада.

І багатозначно зазирнула мені в вічі. Ви, пане професоре, певне, кавалер багатьох польських орденів, а може, й закордонних, і для Вас це важить небагато, а в мене звістка про цей Хрест заслуги викликала бурхливу радість. З нагород глузують тільки ті, хто їх не має.

— А хто подав пропозицію? — запитав я.

— Директор, — відповіла вона. — За зразкову трудову і громадську діяльність. Кацперський погодився. Кажуть, не виявилось іншого кандидата, а нагородити когось треба було, щоб піднести славу нашої установи. Але це все від заздрощів. Козеніцького грець поб'є.

І справді, Козеніцького побив грець. Тепер він говорив до мене крізь зуби. Зрештою, цей чоловік працював тут довше, але ніхто не подбав про те, щоб нагородити його Хрестом заслуги. Та якби хтось навіть і подав таку пропозицію, Кацперський негайно торпедував би її — адже я розповів йому про Козеніцького. Мене нітрохи не мучили докори сумління, бо це була щира правда. Козеніцький скаженів, і Вих повторила мені те, що він сказав у коридорі: «Це кінець світу, якщо такій гниді дають Хрест заслуги». Так, нарешті настав мій великий тріумф, увінчалися нелегкі зусилля, і я не збираюсь приховувати, що протягом цих кількох тижнів я не ходив, а літав мов на крилах. Уперше в житті спокійно досягав поставленої мети. Дружині вирішив нічого не казати, поки не одержу ордена. А втім, останнім часом вона розмовляла тільки з собакою. На жаль, вона була певна в нікчемності нашої установи. На думку дружини, в нас працювали люди, яких радо спекалися десь-інде. Усе, що ми робимо, сказала вона, непотрібне, ба навіть шкідливе. Щиро кажучи, деякі міркування моєї дружини дуже мене дивували й непокоїли, бо були політично двозначні. Та Хрест заслуги становив собою об'єктивну цінність, і я сподівався, що він поліпшить наші стосунки.

Урочисте вручення нагороди мало відбутися в суботу. Окрім мене, Хрест одержував наш сторож, Мъодушевський, сімдесятлітній дід. Він був трохи несповна розуму, бо на кожних зборах питав, чому досі нема обіцянного добробыту, натомість увесь час зростають ціни. Ясна річ, йому треба було щось дати на старість, аби він мав що залишити дітям та онукам, отож я не почував себе ображеним від такого товариства.

Я сам допомагав прикрашувати зал і намалював кілька гасел. У суботу

¹ Від ZMP — Спілка польської молоді.

прийшов у новому костюмі й з нетерпінням чекав обідньої перерви. Вих теж була в новій сукні, яка тісно охоплювала її пишні тілеса, і не зводила з мене телячих очей. Мені це вже набридло, і я вирішив: тільки-но посяду місце Козеніцького — попрошу директора перевести кудись цю надокучливу бабу. В конференц-залі зібралися всі, прийшла навіть кур'єр. Я скромно сів у шостому ряді, й ту ж мить до мене підсіла Вих. Я підвівся тільки тоді, коли назвали мое прізвище. З легким шумом у вухах підійшов до столу президії, ледь розчув, що каже директор, хоча то була похвала, потис руку йому, секретареві, голові місцевої ради і з Хрестом на вилозі під оплески повернувся на місце. Лише Ви, пане професоре, хто по-справжньому знає мое життя, можете оцінити, чим для мене було це свято.

На вечір залишилися всі. Зсунули стільці, розставили столики, і молодь почала декламувати вірші, а потім танцювати вальс під звуки програвача. Мене посадовили за почесним столом разом зі сторожем Мъодушевським, директором, секретарем, Кацперським і головою місцевої ради, а також Вих, яка встягла між нас. Козеніцький сидів за іншим столиком, серед завідувачів відділів, і хоч не дивився на мене, я відчував його люту. Мені справді було приємно, що йому доводиться тут сидіти й дивитися на мій тріумф.

Вечір, звісно, був без алкоголю — перед нами стояло лише кілька пляшок пива й тістечка. Спершу ми почували себе якось скuto, розмовляли мало, бо не всі любили одне одного. Та й, зрештою, в нас не було спільніх тем, крім роботи. Мені хотілося балакати без кінця, бо я був у радісному настрої й сидів між Кацперським та директором; цим теж належало скористатись. На жаль, усі дивилися на молодь, яка танцювала вальс. Я й собі почав дивитися на ноги Ярош.

— А наші герої не потанцюють? — запитав директор і багатозначно поглянув на Вих.

Та подивилася на мене, заохотливо всміхнулася й навіть злегка підвела. Тієї ж миті мені сяйнула рятівна ідея.

— Покажіть молодим, як треба танцювати вальса, товаришу Мъодушевський! — крикнув я сторожеві на вухо.

Той кивнув головою на знак згоди, штивно підвівся й уклонивсь Вих. Вона метнула на мене сповнений гіркоти погляд. Молодь розступилася й почала пlesкати в долоні. Мъодушевський поволі обертає Вих зовсім не в такт музиці. Всі дивилися на них, доброзичливо усміхаючись, раді, що можна помовчати. Я вирішив скористатися з нагоди й заговорити до Кацперського. Ми стільки вже працювали разом, я оформляв стінгазету, дипломи й гасла, проте все одно, навіть цього урочистого вечора, інтуїтивно відчував його стриманість. А втім, може, й не треба було дивуватися з того, адже Кацперський знав про всіх більше, ніж вони самі про себе.

— Дамо статтю в газеті про сьогоднішнє свято чи ні? — запитав я.

— Авжеж, дамо, — відповів він і за хвилину додав: — Ви заслужили, Пищик. Ви такий акуратний, як ваше письмо.

І показав гасло на стіні. Це вже про щось свідчило. Я вирішив у друге скористатися нагодою.

— Дякую, товаришу начальнику, — відповів я квапливо. — Ця нагорода буде для мене стимулом до ще інтенсивнішої праці.

На вустах Кацперського з'явилось щось схоже на усмішку; він підніс склянку з пивом і цокнувся зі мною. Я перехопив тривожний погляд Козеніцького. Цей тип волів би задушити мене. Я був певен, що або посяду невдовзі його місце, або взагалі залишу далеко позаду. Я випив пиво до дна, а що це була вже третя склянка, у голові мені приємно зашуміло. Засапаного Мъодушевського підвели до столу, він почав куняти, бо чергував уночі, а директор запросив до танцю Ярош. Вих сіла біля мене, але, на щастя, знову заговорив Кацперський.

— Сказати правду, ви мало знаєте життя, Пищик, — мовив він. — Батько ваш завжди добре заробляв... У вас була безтурботна молодість. Він послав зас перед війною до університету.

— Саме тоді я з ним і порвав, — швидко відповів я. — Мені огидне було його міщанське життя!

— Ви що, порвали зі своїм класом? — запитав Кацперський, примруживши очі.

— Порав остаточно! — квапливо підтверджив я і тут же замовк, згадавши, що краще не заглиблюватись у біографію.

Кацперський пильно дивився на мене, і я раптом злякався, що він може довідатись про студентську спілку.

— Та що там згадувати ті часи! — вигукнув я. — Справжнє життя настало допіру тепер!

— Ви задоволені? — запитав він.

— Ще як задоволений! — вигукнув я. — Ви собі навіть не уявляєте, чим для мене є сьогоднішнє свято! Вперше в житті... Та й взагалі весь цей пафос нашої доби...

Я сказав це так голосно, що всі за столом обернулися.

— Товаришу Кацперському, не давайте йому так багато пива,— усміхнувся секретар. Він працював у відділі постачання, і я мало його знов.

— Чому? — вигукнув я. — Пива ми тепер споживаємо в кілька разів більше, ніж до війни. Я, наприклад, до війни зовсім не пив пива. Щоб заробити собі на прожиття, мусив піти у репетитори до дочки санаційного майора! А скільки принижень зазнав я тому, що був сином кравця! Я взагалі хотів продатися з відчаю...

Я замовк в останню хвилину, трохи не прохопившись про школу підхорунжих. Усі тепер дивилися на мене, та я був загіпнотизований поглядом Кацперського й хотів переконати начальника відділу кадрів, ніби справді кажу те, що думаю.

— І тільки в наш час знайшов я своє місце в житті! — додав я швидко. — Все, чого я досяг...

— Знаєте, Пищик, ви дуже дивна людина,— урвав мене Кацперський, трохи здивовано глянувши на мене. — Єесь час кричите, говорите так, ніби все те йде у вас від самого серця... а я і два роки не можу розкусити вас.

— Навіщо мене розкушуваєте?! — вигукнув я збентежено. — Та ж ви мене добре знаєте! Я завше кажу те, що думаю! Що ви ще хочете знати?

— Нічого, нічого,— відповів він лагідно й піdnis склянку з пивом. — За ваше здоров'я, Пищик.

На жаль, я не відчув у його тоні сподіваного розуміння. Він усе ще пильно дивився на мене. Я також випив своє пиво й почав шукати слова, які остаточно переконали б його, як раптом відчув різь у міхурі. Я випив більш як півлітра пива. Тієї ж миті рука Вих торкнулася моєї руки.

— Вибачте, я зараз повернуся,— сказав я й підвівся.

Краєчком ока я помітив її сумний погляд. Молодь саме скінчила танцювати куяв'як.

— Хай живе начальник Пищик! — вигукнув Антошевський, який із першого числа мав перейти до нашого відділу. — Товариство, погайдаймо начальника Пищика!

Хоч я боронився, мене ту ж мить підхопило півдюжини молодих сильних рук.

— Не треба, колеги! — закричав я. — Чому мене? Є достойніші!

Та де там! Адже саме я був героем вечора. З мене мало не витрусили кишок. Заціпивши зуби, я якось витримав, зрештою, відчув навіть приємність від цієї стихійної маніфестації. Мені не вдалося побачити Козеніцького, але його, маєтъ, тіпало. Тільки хлопці підкидали мене так високо, що я боявся, аби вони, бува, не впустили мене, і, що найгірше, хтось у цій метушні кілька разів боляче мене вщипнув, а хтось навіть копнув черевиком. Нічого не вдієш, стрімке сходження щаблями кар'єри супроводжується появою прихованих ворогів. Я не кричав і не переставав усміхатися. Це тривало дуже довго, а коли мене, нарешті, відпустили, я зібрав рештки сил і побіг до туалету.

Над умивальнником висіло дзеркало, і я вперше побачив себе з Хрестом заслуги на грудях. Я забув додати, що Хрест був бронзовий, але тут, у півсутінках, нічим не різнився від золотого. Перед очима мені промайнуло багато картин з моого життя, пане професоре, передусім я подумав про свою постійну спрагу людського визнання. Досі це завше кінчалося так фатально й тільки тепер увінчалось очевидним для кожного символом тріумфу. Я довго стояв перед дзеркалом, і до дійсності мене повернули кроки в коридорі. Я відчинив двері, вийшов і наштовхнувся на Вих.

— Я вас розшукую, пане Янеку,— сказала вона з нотками суму в голосі,

заступаючи мені дорогу. — Що я вам заподіяла? Чому ви не хочете зі мною танцювати? Чому ви мене уникаєте?

— Зовсім я вас не уникаю, — відповів я роздратовано. — Мені треба було на хвилинку вийти. Ходімте до залу.

— Заждіть, — пошепки сказала вона. — Я знаю, ви нещасливі в особистому житті... Ви, мабуть, бачите... невже ви не розумієте?

І вп'ялася в мене закоханими очима, а її повний бюст хвилями заходив під нейлоновою блузкою. Не такого щастя шукав я, і мене охопила лютъ.

— Я нічого не розумію! — крикнув я. — І взагалі не хочу нічого розуміти!

Я відсторонив її й пішов до конференц-залу. Молодь заходилася влаштовувати ігри. За нашим почесним столом сидів тільки Кацперський, перед ним стояли порожні пляшки від пива, а в кутку тихо хропів сторож Мьодушевський.

— Я вже гадав, що ви там зомліли, — сказав Кацперський і налив пива.

Отже, він усе-таки думав про мене. Я раптом зважився на крок, про який доти не міг навіть мріяти.

— Знаєте що, товаришу Кацперський? — вигукнув я. — Давайте вип'ємо в день моєго свята на брудершафт, га?

Кацперський подивився на мене й простяг руку зі склянкою. Так закінчився цей вечір. Я повертаєсь додому мов на крилах. Дальша дорога життя малювалася мені вже цілком виразно — пряма, нелегка, але без пасток. Я навіть на мить задумався, що могла б цього разу вигадати доля, якби її закортіло викинути нового коника. Я не вірив, що спеціально для мене вона могла б розв'язати атомну війну, а більш нічого не спадало мені на думку. Я відчинив нечутно двері й тихо став на порозі. Дружина гортала якісь папери. Собака відразу загарчав і кинувся до моєї літки. Я не міг його навіть стусонути черевиком, бо боявся дружини.

— Боже! — злякано вигукнула вона, побачивши Хрест заслуги. — Боже! — повторила ще раз і пішла на кухню, забравши з собою собаку.

На жаль, очікуваного ефекту не сталося. Ця жінка нізащо не хотіла залишатися в моєму товаристві. Наше подружнє життя з самого початку було приречено через різницю в характерах та брак дітей, а тепер до цього долучився ще й цей шолудивий дворняга. Мені тільки було прикро, що доведеться самотою провести решту вечора, хоч, здавалося, найближча мені людина сиділа зовсім поряд на кухні й жебоніла щось до собаки, мов до дитини. Тим дужче захотілося мені знову опинитися в своїй установі.

На жаль, у понеділок я на роботу не пішов. Саме настав час одержувати паспорт, і я мусив зібрати необхідні документи. Мене дратувала ця бюрократія і злило невдоволене буркотіння людей у чергах. У вівторок я йшов на роботу з орденською стрічкою на вилозі й радів од думки про зустріч з усіма, а найбільше з директором і Кацперським. До речі, вночі я обміркував новий, ще досконаліший зразок додаткового звіту й хотів, щоб це мое відкриття якнайшвидше схвалив директор. Я також сподівався побачити ту незначну, непомітну на перший погляд зміну в ставленні колег після позавчорашньої вроочистості, бо така зміна набагато більше свідчила про зростання чийогось авторитету, ніж офіційні накази та промови.

Перший, кого я здібав у коридорі, був сторож Мьодушевський. Ми часто зустрічалися після його нічної служби, бо я приходив раніше, ніж інші. Він, певне, теж почепив на груди свого Хреста.

— Добрий день, пане Мьодушевський! — усміхнувсь я до нього, але він пішов, наче мене зовсім не бачив.

— Добрий день, пане Мьодушевський! — крикнув я вслід ще голосніше.

Ніякої реакції. Сторож уже спускався сходами, і його гвинтівка вдарялася об поруччя. Я подумав, що він зовсім оглух і що не можна довіряти цьому здитиніному старому стільки службових таємниць.

Я зайшов до кімнати, вийняв ключі, зірвав пломбу з шафи, відімкнув шухляди письмового столу й заглибився в папери. Роботи було багато, бо наблизався кінець кварталу. За кілька хвилин після мене, як звичайно, зайшла Вих. Я не хотів пам'ятати про ту прикуру сцену під туалетом і всміхнувся й:

— Добрий день.

Вона ледь кивнула головою. Обличчя її, яке мені завжди кокетливо усміхалося, було мертвe. Я не сподівався, що вона на мене так образиться. Ми працювали мовчки, коли прийшла Ярош. Ця дівчина завжди була тиха й несмілива, але сьогодні вона теж ледве відповіла на мое вітання, почевроніла й, сівши, швидко

розкласла на столі папери. Я хвилину дивився на неї, і мені раптом спало на думку, що вона бачила, як у суботу товариші щипали мене й стусали, підкидаючи, а може, навіть гірше — може, вона сама ущипнула мене тоді й тепер їй ніяково. Але ця атмосфера в кімнаті дуже бентежила, я чекав не такої зустрічі. За хвилину прибіг Козеніцький, глянув на мене так, неначе його здивувала моя поява, і ту ж мить іронічно посміхнувся.

- Ви тут? — запитав він.
- А де я маю бути? — роздратовано відповів я.
- Гаразд, — сказав він. — Про матеріальний звіт не забули?
- Я радився про це з директором, — відказав я зневажливо.

Козеніцький усміхнувся знову, видно, дуже задоволений такою відповіддю.

- Гаразд, — мовив він і вийшов.

Мені це відалося тривожним, адже з поведінки ворога завше можна визначити силу своїх позицій. Запитання «Ви тут?» було з усіх поглядів несподіване. Від раптового передчуття лиха серце в грудях закалатало, і я скопив трубку внутрішнього телефону.

- Говорить Пищик. Я хочу на хвилину зайти до директора.
- Директор зайнятий, — сухо відповіла секретарка.
- Я маю до нього дуже важливу справу. Коли він звільниться?
- Не знаю. Нескоро.

І поклала трубку. Іншого разу я, може, й не звернув би на це особливої уваги, але сьогодні раптова зайнятість директора і тон його секретарки набрали для мене грізного значення. Тиск у мене, мабуть, підскочив до двохсот. Я скопився й вибіг з кімнати. Відділ кадрів був поряд. Кацперський сидів за своїм столом.

— Добриден, Юзю, — привітався я й спробував щиро усміхнутись, але губи мені тремтіли.

Кацперський повільно підвів голову. Обличчя його було незворушне. Обидві зетемпівки, що працювали в цьому ж кабінеті, припинили роботу й уступилися в мене.

— Слухаю вас, Пищик, — озвався сухо Кацперський. — Що ви хочете мені сказати?

- Нічого, нічого, — промимрив я.

Раптовий страх здавив мені горло. Я вибіг з відділу кадрів і сів за свій стіл. Вих навіть не глянула на мене. Тисячі думок роїлися мені в голові. Рубрики звітів танцювали перед очима. Я хотів знов побігти до Кацперського і, випереджаючи новий, найстрашніший жарт долі, розповісти про ту озонову організацію, про училище кадрових підхорунжих, навіть про те, що я ходив назирці за Клопотовським. Який я був дурний, гадаючи, що це не випливе на поверхню, коли краківським органам беспеки про все було добре відомо! Я передбачав найгірше: мене міг десь побачити колишній підхорунжий Савицький і звинуватити у співробітництві з гестапо. Вдаючи, ніби щось роблю, бо насправді не годен був нічого робити, я мовчки дотяг до третьої години. І тоді задзвонив телефон.

- Пана Пищика викликають до директора, — сказала секретарка.

Я автоматично підвівся й пішов коридором, мов сновида. Нараз я подумав, що все це неправда, що в усьому винна моя безглузда підозріливість, що сторож справді оглух, що Вих образилася на мене, що в Ярош завжди перелякані очі, а Козеніцький натужно вдавав, ніби йому дуже весело, аби настражати мене, що директор справді був зайнятий і лише тепер може мене прийняти, а Юзю Кацперський не бажав виказувати панібратства при зетемпівках і справедливо осмикнув мене. Погляд мій упав на стінну газету, на вступну статтю, написану моїм краснописом, і я остаточно заспокоївся. З легкою усмішкою на обличчі повернув ручку дверей. Всі мої ілюзії розвіялися в одну мить. У кабінеті сиділо троє: директор, Юзю Кацперський і секретар. Вони похмуро вступилися в зелене сукно столу.

- Сідайте, — сказав директор.

Я сів з радістю, бо піді мною тремтіли жижки. Хвилину всі троє мовчали і тільки ззирилися між собою, як ані директор, ані секретар не дивилися на мене. Юзю, який свердлив мене поглядом, ворухнувся на стільці, кахикнув з переважними нотками в голосі і сказав:

— Ви обдурили нас, Пищик. Усе, що ви робили, була облуда й лицемірство. А ми дали ошукати себе. Позитивно оцінили вас. Висували. Тільки позавчора

нагородили вас Хрестом заслуги за зразкову громадську й трудову діяльність. А ви, замість удачності, виявили свою підленьку душу.

Я дивився на нього, і страх мій дедалі зростав. Кожне слово вражало мене, як рушнична куля. Я знав: сталося щось страшне, про що краще не думати, доля знову завдала мені жорстокого удару, й тут, мабуть, не допоможе жоден захист, як не допомагав він і перше. Але в мені зібралося стільки гіркоти й болю, стільки люті проти долі, що, не тямлячи себе, я закричав:

— Це неправда! Я не винен! Я нічого не зробив! Це доля жорстоко переслідує мене від самої колиски! Це її в тому провини, що я мусив тікати з бойскаутів! Це неправда, що я був гітлерівським шпигуном! Я надів той мундир, бо весь час мріяв стати підхорунжим, і доля негайно націкувала на мене німців! А в тій озоновій організації я пробув усього кілька місяців, щоб мене взяли за репетитора, і доля спершу наслала на мене оенерівців, а відтак поліцію, яка до непримітності побила мене палицями! А за громадянином Клопотовським я ходив назирці тільки тому, що мені подобалася його дружина і я хотів заробити трохи грошей, та мене відразу посадили, а фінансовий відділ наклав арешт на всі мої заощадження! Кожного разу доля завдавала мені жорстокого удару за мої чужі гріхи! На моєму місці будь-хто давно вже повісився б! Та я починав наново. До сьогоднішнього дня мені здавалося, що тут, у СБК, я знайшов нарешті спокій і зможу працювати відповідно до своєї кваліфікації, а ваше визнання і добра думка додавали мені ще більше сили! Ось хоч би сьогодні... я приніс директорові проект нового звіту, бо попередні не відбивають повної картини! Я не знаю, хто вам на мене набрехав, та якби це була навіть моя власна дружина, не вірте їй! Бо вона передусім лицемірна і зовсім не дбає про громадську та трудову діяльність, увесь час думає, як би завагітніти! А тут мені всі заздрять, що я швидко висуваюсь, декотрі навіть гадають, що я загрожую їхньому становищу, і хочу чуті мене вижити. Та, крім обмови, проти мене у вас немає жодних доказів!

— У нас є незаперечні докази,— суворо відповів Юзьо. — А те, що ви верзли хвилину тому про свою біографію, вимагає додаткової перевірки!

— Хвилину, товаришу Кацперський,— озвався секретар, якого, здавалося, зворушили мої слова. — Скажіть, колего Пищик, ви були в суботу під мугою після пива? Ви не призвичаєні до алкоголю?

— Це його не виправдовує,— роздратовано зауважив Юзьо. — Що в тверезого на умі, те в п'яного на язиці!

— Ale ж я зовсім не був п'яний! — закричав я.

— Тобто ви хочете сказати, ви робили все цілком свідомо? — швидко запитав Юзьо.

— Авжеж! — вигукнув я. — Я пам'ятаю кожне своє слово! Я казав, що тільки тепер почуваюся щасливим! Що мене захоплює пафос нашої доби! Що ніколи ні до чого не був так позитивно настроєний, як до нинішньої дійсності!

— Так,— зітхнув секретар і безпорадно позирнув на директора.

Той ледь помітно знизав плечима.

— А на кінець я випив на брудершафт із паном Кацперським, бо вже давно відчував до нього симпатію,— додав я. — Не бачу в цьому нічого такого... Зрештою, було мое свято.

Юзьо гнівно позирнув на мене, і я зрозумів, що не повинен був про це згадувати.

— Тим гірше для вас,— сказав він. — Цією брехнею про пафос нашої доби ви хотіли напустити нам туману. Я з самого початку підозрював, що тут щось не тес, Пищик. Надто грубо прикидалися ви...

— Я прикидався?! — у розpacії закричав я. — Коли я прикидався? Щойно? Гаразд, я вам скажу. Я не раз прикидався в житті. Вдавав із себе студента, який підтримує уряд, вдавав підхорунжого, вдавав героя підпілля і навіть магістра прав. Щоразу це кінчалося страшною катастрофою, яка ламала м'єні кості. Переживши все це, я заприсягся, що більш нікого з себе не вдаватиму. І оце зараз, уперше в житті, я не збирався нікого вдавати! Розумієте, Кацперський, що нікого не вдаю?! Я щирий, абсолютно щирий!

Мій вибух тепер, мабуть, справив на них враження. Вони хвилину мовчали, уп'явши очі в стіл, тільки Юзьо й далі свердлив мене своїм поглядом

— Щось незбагненне,— сказав директор. — Я не компетентний владнати цю справу.

— А я компетентний? — знизав плечима секретар.

— Її треба довести до кінця,— сказав Юзьо. — Ходімте.

Всі підвалися. Секретар вийшов перший, за ним директор, а мене Юзьо випхнув поперед себе. Ніде вже нікого не було, тільки в дверях нашої кімнати майнуло зблідле обличчя Вих. Ми пройшли коридор, і директор відчинив двері до туалету. Юзьо прочинив двері другої кабіни й засвітив світло.

— Маєте при собі свій олівець, Пищик? — запитав він.

— Маю, — відповів я.

Я завжди носив у кишені олівець.

— Пишіть, — звелів Юзьо й показав мені на двері убиральні.

— Що я повинен писати? — запитав я.

Юзьо на мить завагався й глянув на секретаря. Той знизав плечима.

— Може, ви йому продиктуєте, товаришу директор? — запитав він.

— А ви не можете, товаришу Кацперський? — злісно запитав директор.

— Гаразд, — відповів Юзьо. — Пишіть, Пищик: «Сходить сонечко».

— Що?! — вигукнув я.

— «Сходить сонечко!» — повторив Юзьо.

Я, ошелешений, написав на дверях ці два слова.

— «Зуб, суп, дуб», — далі диктував Юзьо.

Можна було збожеволіти, пане професоре, але я написав і це. Всі пильно дивилися на мене. Відтак Юзьо вийняв з кишені ключа і одним рухом відчинив двері сусідньої кабіни.

— Ну, тепер ви вже, мабуть, не сумніваєтесь, що це його робота! — вигукнув він.

На внутрішньому боці дверей красувалися два бридких слова, написані ідентичним почерком і таким самим олівцем.

Так пожартувала зі мною доля востаннє. Хтось, очевидно, вивчив моє письмо, що, між іншим, неважко було зробити, — перед очима йому була стінна газета. Тут я мушу з усією щирістю призватися: добре не пам'ятаю, що сталося зі мною зразу після того, як я прочитав вульгарний напис. Коли за хвилину я прийшов до тями, Юзьо прикладав хустинку собі до вуха, з якого, мабуть, трохи текла кров, а секретар тяг мене до дверей і повторював: «А я не казав?». Мабуть, Ви не дивуєтесь, пане професоре, цій миттєвій утраті самовладання при такій страшній підступності долі. Просто з мене вже було цього занадто. Як я міг їм довести, що це написала Вих із помсти за відкіннуту любов або Козеніцький, який прагнув спекатися грізного суперника? Всі ми писали однаковими олівцями, а того фатального вечора тільки я один так довго сидів у туалеті. Як міг я переконати їх у щирості моїх слів? Довкола було багато лицемірів, і різні написи бачив я по туалетах. Я вже не кажу про своє нещасливе минуле, яке теж промовляло не на мою користь, коли хтось не знав про нього стільки, як Ви, пане професоре. У цій сумній історії все свідчило проти мене, і якби я був безстороннім суддею, то повірив би, мабуть, у звинувачення Кацперського й виніс би суровий вирок. Саме в цьому й полягала підступність долі, що вона завше заганяла мене в глухий кут, де я міг хіба битись головою об мур.

Тепер Ви знаєте про мене все, пане професоре. Я з усією довірою передаю свою справу у Ваші руки і з нетерпінням чекатиму од Вас звістки.